

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

«Історія м. Калуша у другій половині XIX – на початку XX ст.»

Студентки 4 курсу, групи СОІ-42

напряму підготовки (спеціальності) 014 «Середня освіта (Історія)»

Шопи Христини Романівни

Керівник:

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України і методики викладання історії

Райківський Ігор Ярославович Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент

Королько Андрій Зіновійович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

м. Івано-Франківськ – 2022 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Чисельність, національна (етнічна) і соціальна структура населення міста.....	9
Розділ 2. Розвиток промисловості й торгівлі. Соціально-економічне становище населення м. Калуша	15
Розділ 3. Культурно-освітнє і політичне життя калушан-українців.....	28
Розділ 4. Поляки, євреї та німці в міському житті.....	44
Розділ 5. Методичні аспекти вивчення досліджуваної теми в школі.....	52
Висновки	58
Список використаних джерел.....	63
Додатки.....	71

ВСТУП

Актуальність теми пояснюється тим, що, з одного боку, історія міста Калуша в другій половині XIX – на початку XX століття до сьогодні досліджена не досить повно, має чимало прогалин. Це не в останню чергу зумовлено браком і недостатньою вивченістю наявних першоджерел з історії міста, що в умовах заідеологізованої радянської історіографії в XX ст. не привертала належної уваги дослідників. Однак неможливо відтворити справжню картину історії України і Галичини без вивчення «малої батьківщини», вивчення історичного минулого населених пунктів. За останні три десятиріччя державної незалежності України сталися серйозні зрушення в дослідженні історії Калуша, в літературі з'явився навіть термін калушезнавство, але багато його аспектів досі залишаються недостатньо дослідженими.

З другого боку, пропонована тема для дослідження має чималу суспільну актуальність, бо привертає увагу сучасників до вивчення міської історії, життя рідного міста, що має важливе патріотично-виховне значення, зокрема для молодого покоління, студентів спеціальності «Середня освіта (Історія)». Будучи порівняно невеликим населеним пунктом, Калуш протягом 1848–1914 рр. перетворився на важливий центр розвитку промисловості, культури й освіти, без якого неможливо уявити собі історію австрійської Галичини. Отже, пропонована тема має наукову і суспільно-політичну актуальність.

У сучасних умовах реформування освіти та впровадження компетентнісного підходу до навчання особливого значення набуває краєзнавчий компонент у викладанні історії. Локальна історія, зокрема історія рідного міста, є важливим ресурсом для формування в учнів не лише предметних знань, а й ключових компетентностей — історичної свідомості, критичного мислення, громадянської активності, відповідального ставлення до спадщини свого краю.

Актуальність теми зумовлена потребою осучаснення методики навчання історії шляхом інтеграції локального матеріалу в навчальний процес. Історія м. Калуша, як приклад регіональної історії, має великий потенціал для

використання в освітньому процесі: вона відображає важливі загальноукраїнські події крізь призму локального досвіду, робить історію ближчою й зрозумілішою для учнів, сприяє підвищенню інтересу до предмета.

Об'єктом дослідження є історія міста Калуша в другій половині XIX – на початку XX століття, а також процес навчання історії у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – можливості використання нагромадженого матеріалу в навчально-виховному процесі в школі, структура населення міста, соціально-економічний, культурно-освітній і політичний розвиток різноетнічної (багатонаціональної) громади Калуша в досліджуваний період; методика використання матеріалів з історії міста Калуша в навчанні історії в школі.

Метою даної роботи є дослідити історію міста Калуша та визначити шляхи її ефективного використання в процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти, з'ясувати потенціал локальної історії як засобу формування пізнавального інтересу учнів, розробити план-конспект для інтеграції матеріалів з історії Калуша в шкільний курс історії України. Виходячи з поставленої мети, авторка поставила перед собою такі *завдання*:

- проаналізувати чисельність, національну (етнічну) і соціальну структуру населення міста;
- з'ясувати розвиток промисловості й торгівлі, соціально-економічне становище населення Калуша;
- розкрити культурно-освітнє і політичне життя калушан-українців;
- розглянути діяльність поляків, євреїв та представників інших національностей в міському житті;
- розробити методичні рекомендації щодо використання історії Калуша на уроках історії України;
- підготувати план-конспект.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1848–1914 роки. Нижня межа обумовлена весною 1848 р. – початком Європейської буржуазно- демократичної революції, що увійшла в історію як «весна народів». Вона дала поштовх стрімкому розвитку міст Галичини, що було невід'ємною частиною

капіталістичної еволюції економіки, становлення буржуазного суспільства. Верхня межа дослідження – 1914 р., початок Першої світової війни, що принесла незліченні людські й матеріальні втрати, занепад культурно-освітнього, політичного та соціально-економічного життя в місті, як і у всій Галичині.

Територіальна межа дослідження охоплює місто Калуш.

Стан наукової розробки теми. Пропонована тематика частково знайшла відображення в науковій літературі. Найбільш вагомий внесок у дослідження історії м. Калуша, зокрема в австрійський період, зробили Володимир Грабовецький, Іван Тимів, Богдан Кіндратюк, Михайло Коломієць та ін. Так, у праці В. Грабовецького «Історія Калуша: з найдавніших часів до початку XX століття» [13] розповідається про певну унікальність розвитку відносно невеликого повітового містечка Калуш, що згодом перетворюється на потужну основу соляного, калійного, дзвоноливарного та броварного промислів. У книзі спостерігається статистика росту населеного пункту у співвідношенні місцевих мешканців-українців із національними меншинами, такими як євреї, поляки та німці. Тут подано інформацію про культурно-освітнє та політичне життя краю досліджуваного періоду.

Неоціненний внесок у дослідження історії Калущини зробив І. Тимів, який опублікував велику кількість статей з історії нашого регіону, взяв участь в упорядкуванні Краєзнавчого музею Калущини. Зокрема, в бакалаврській роботі використано першоджерела з цього музею – «Документи про освіту із фондів етнографічного музею Калущини» [48, 49], «Створення та діяльність філій товариства «Просвіта» в Калуші у передвоєнний період 1903–1913 роки» [52], «Хімічна індустрія Калуша: етапи розвитку» [53], «З історії Калуської періодики» [50], «У Калуші лантвійтом був Іван, возним – Ілько, а міським слугою – Паско [історія повітового суду в Калуші]» [55] та деякі ін.

Щодо названої праці Б. Кіндратюка «Дзвонарська культура України» [21], то в ній детально описано особливість виготовлення калуських дзвонів, що славилися по всій тогочасній Європі, були частиною багатовікової дзвонарської культури в Україні. Приклади культури місцевого дзвоноливарства австрійського періоду можна побачити в Краєзнавчому музеї Калущини, який є

дуже цікавим, особливо для дітей шкільного віку, може використовуватися студентами і випускниками спеціальності «Середня освіта (Історія)».

М. Коломієць написав працю «Історія Калуша і Калущини у датах, цифрах і цікавих фактах» [23], де окрім хронологічної послідовності у висвітленні історичних подій з історії краю, згадано багато відомих та, на жаль, забутих діячів Калущини.

Цікавими та інформативними в підготовці даного дослідження виявилися опубліковані статті, документи і матеріали в науковому виданні — «Калуських історичних студіях ...», зокрема А. Королька «Статути «Просвіти» — головний чинник організації діяльності філій і читалень українського культурно-просвітницького товариства в Галичині (остання третина XIX — початок XX століття) [26], І. Райківського І. «Товариство «Просвіта» в національному самоусвідомленні русинів-українців Галичини австрійського періоду (XIX — початок XX ст.) [41] та ін.

Щодо джерельної бази бакалаврської роботи, то вона представлена насамперед опублікованими документами і матеріалами. На жаль, через жорсткі карантинні обмеження, а пізніше — військовий стан в Україні, не вдалося використати неопубліковані архівні документи, що буде завданням на дипломну (магістерську) роботу. Водночас використано опубліковані документи і матеріали, серед яких важливе місце займає збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини, що вийшов у діаспорі (Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто) в 1985 р. (т. 2) і містить цінну інформацію у формі спогадів колишніх «мешканців Калуша й околиці» [1]. Деякі матеріали, що стосуються історії Калуша австрійського періоду, почерпнуто з першоджерел, опублікованих у радянські часи: «Калуш — місто хіміків» [2] в 1970 р., «Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849)» [3] в 1974 р. Особливо цінним для дослідження історичного минулого Калуша, зокрема в австрійський період, є збірник документів і матеріалів під редакцією відомого місцевого краєзнавця Івана Тиміва «Калуш: історія в документах» [4].

Місцева періодична преса досліджуваного періоду виступає цінним інформативним джерелом для вивчення, наприклад, історії виборів у Галичині в

1907 р. [6], розвитку читалень на Калушині [11] тощо. У роботі використано як українські періодичні видання – «Діло» [6], «Калуський листок» [7; 8; 11], «Свобода» [9], «Гайдамаки» [10], так і польські – «Кур'єр Станіславівський» (Kurjer Stanisławowski) [5]. На сторінках періодичної преси краю, що була своєрідним «дзеркалом життя», містилися цінні відомості про суспільне життя калушан у досліджуваний період.

Що стосується методичних аспектів навчання історії рідного краю в школі, то змістовним був навчальний посібник В. Прокопчука «Шкільне краєзнавство» [75]. У посібнику докладно описано проведення краєзнавчих шкільних експедицій, важливість ознайомлення учнів з місцевими музеями та створення власних шкільних музеїв, унікальність пам'яток рідного містечка та доцільність пам'яткоохоронної діяльності для розвитку патріотизму серед молодого покоління. Матеріали посібника доцільно використовувати на прикладі вивчення історії Калуша австрійського періоду – «малої» батьківщини.

Навчальний посібник Т. Маланюка «Туризм і краєзнавство в школі» [73] подає цікаву інформацію про напрямки виховання засобами туристсько-краєзнавчої роботи в шкільному житті, зміст і форми цієї діяльності, організацію і проведення туристсько-краєзнавчих походів тощо.

З навчального посібника О. Уривалкіна [77] можна детальніше дізнатися про ономастику, археологію, етнографію в шкільному історичному краєзнавстві, а також зрозуміти, як правильно залучати архіви і музеї у школі як важливі джерела з історії вивчення рідного краю, виховання патріотизму серед учнівської молоді.

Методологічною основою даного дослідження є принципи історизму, об'єктивності, достовірності у висвітленні поставлених питань. Дипломна робота написана з використанням історичного, логічного, структурно-системного та порівняльного методів дослідження. Педагогічна методологія даного дослідження ґрунтується на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного та діяльнісного підходів до навчання, які є ключовими в сучасній освітній парадигмі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості

використання фактичного матеріалу і висновків у подальшій науково-краєзнавчій роботі, при підготовці до уроків у школі, до занять у краєзнавчих шкільних гуртках, до факультативних занять з історії рідного краю, екскурсійних заходів тощо.

Апробація результатів дослідження здійснена на звітній науковій конференції студентів підсекції історії України і методики викладання історії в Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника 7 квітня 2022 р., авторку номіновано для нагородження грамотою як одну з кращих доповідей на основі онлайн-опитування за допомогою дистанційних технологій.

Структура роботи складається із вступу, п'ятих розділів, висновків, списку використаних джерел (77 позицій) та додатків.

Розділ 1. Чисельність, національна (етнічна) і соціальна структура населення міста

Чисельність, національна (етнічна) і соціальна структура населення м. Калуша як центру однойменного повіту, заснованого австрійською владою в 50-х рр. XIX ст., упродовж 1848–1914 рр. були досить строкатими та різноманітними. Це пояснюється, насамперед, тим, що з невеличкого містечка, заснованого в 1549 р., Калуш протягом XVI–XX століть виріс в один з найбільших населених пунктів на Прикарпатті (додаток А) й відповідно кількість його населення динамічно збільшувалася. Наприклад, зібрані дані говорять про таку статистику кількості жителів міста за роками:

1785 рік – 2244 осіб;

1838 рік – 5935 осіб;

1900 рік – 7829 осіб;

1939 рік – 11414 осіб;

1954 рік – 59618 осіб.

Як бачимо, кількість населення різко збільшується саме з 1838 року, але найбільш сильно вона зросла в радянський період, що виходить за хронологічні межі дослідження.

Є й багато інших статистичних даних про чисельність Калуша в досліджуваний період. Так, за підрахунками дослідника С. Копчака, в 1781 р. в місті мешкало 1403 жителів, а вже у 1843 р. – вже 4959 мешканців. У свою чергу, в 1851 р. налічувалося 6174 міщан. Через шість наступних років чисельність мешканців зросла до 6690 осіб, а в 1869 р. у Калуші постійно проживало 8326 осіб [13]. У 1785 р. у 382 будинках міста проживало 2244 міщан, а на початку XIX ст., в 1820 р., було вже 558 будинків, де проживали 3228 осіб [13].

Щодо даних про загальну кількість населення, що проживало в містах і містечках Східної Галичини, то в Калуші у 1800 р. налічувало 3912 осіб, у 1820 р. – 4959 осіб, у 1840 р. – 6174 осіб, а вже у 1850 р. – 7200 осіб [13].

На основі динаміки зростання населення Калуша до 1914 р. можна простежити національний (етнічний) склад населення міста, що традиційно для Галичини визначається на основі двох чинників – мови спілкування і релігійної приналежності (бо категорії «національність» не було в періодичних переписах населення в Габсбурзькій монархії). Очевидно, найбільше в Калуші у досліджуваній період – від «весни народів» 1848–1849 рр. до початку Першої світової війни – проживало осіб іудейського (юдейського) віровизнання (4241 осіб), греко-католиків (2861 осіб), римо-католиків (994 осіб) та відносно невелика частина представників інших віросповідань (додаток Б) [13].

Як видно з даних таблиці (див. додаток Б), населення Калуша постійно змінювалося в бік збільшення, що й не дивно, бо на той час цей населений пункт набув досить значного розвитку в різних галузях промисловості, наприклад, таких як калійна, соляна, лісопильна, пивоварна. Варто згадати й такий важливий чинник для збільшення чисельності мешканців, як розвиток міського ремесла, яке базувалося на мануфактурній основі, включаючи чіткий поділ праці [13]. Проте, досить успішний промисловий розвиток міста був досить таки «умовним», не потрібно забувати, що Східна Галичина була найвідсталішим куточком Австро-Угорської імперії. Українські етнічні землі залишалися аграрно-сировинним краєм, де домінувало сільське господарство і сировинні галузі промисловості, що добре видно на прикладі невеличкого містечка Калуша [18].

Щодо статистики населення Калуша на 1880 р., то, за різними даними, тоді налічувалося 7120 жителів, з них 2012 – греко-католиків, 895 – римо-католиків, 4266 – юдейського віросповідання, 37 – інших конфесій. У цілому Калуському повіті налічувалося 65089 мешканців, з яких 58484 – були неписьменними [18].

Такі ж статистичні дані про національний склад населення Калуша в зазначений період подає й дослідник М. Коломієць. Він вказує, що у 1880 р. тут мешкало 7120 осіб, з них 2012 – греко-католиків, 895 – римо-католиків,

4266 осіб іудейського віросповідання, 37 – інших. Що стосується єврейської громади міста, то вона налічувала понад 4000 мешканців, а також мала шість синагог [23].

Щодо структури населення Калуша, то М. Коломієць вказував, що в 1854 р. у місті мешкало 5935 жителів. Найбільш численною національною групою були жида, яких, наприклад, у 1854 р. налічувалося понад 3700 осіб [23]. Історик В. Грабовецький подає таку демографію населення Калуша протягом 1880 і 1892 рр.: калуська громада складала 7200 жителів, з них греко-католиків – 2012 чол., римо-католиків – понад 800 чол., інших віросповідань – 37 чол., жидів – 4266 осіб [13].

За даними П. Шевчука, на середину XIX століття нараховувалося 6690 мешканців м. Калуша, а в 1869 році – 8326. У 1900 р. в Калуші нараховувалося 909 будинків. Характерно, що 1900 р. греко-католиків у міській громаді було на 1% більше, ніж римо-католиків. Того ж 1900 року в Калуші проживало 4323 особи юдейського віровизнання [63].

Статистичну картину Калуша подає місцева демографія протягом 1880–1892 років: з 7200 осіб греко-католиків було 2012, римо-католиків – 800, жидів – 4266 [63].

У Калуші станом на 1900 р. було 7829 жителів (з них 3789 осіб чоловічої статі та 4140 – жіночої, в т. ч. 2439 – греко-католиків, 1040 – римо-католиків, 4323 – іудейського віросповідання, 27 осіб – іншої конфесійної приналежності. 5259 мешканців вважали своєю рідною польську мову (бо місцеві жида часто спілкувалися на роботі, в побуті і навіть родинному житті польською, а не національною мовою – івритом або ідишем), 2394 – українську («руську»), 176 – німецьку [23].

Статистичні дані урядових переписів і цифрові дані шематизмів дають детальне уявлення про темпи зростання міського населення Калуша. Так, якщо в 1858 р. у Калуші проживало 5935 мешканців, то перед Першою світовою війною 1914 р. населення міста складало 8675 жителів. За даними В. Грабовецького, за віросповіданням переважали жида яких у 1858 р. було 3700

осіб, а в 1914 р. – вже 4363 чол., що дотримувалися іудейського віросповідання. У свою чергу, чисельність греко-католиків, тобто русинів-українців у Калуші зросла від 1660 осіб у 1858 р. до 2790-то – в 1914 р. Дещо менше серед міщан було представників римо-католицького віросповідання [13].

Однак саме поляки і німці, становлячи меншість населення в Галичині, по суті, й керували містом, зокрема в їхніх руках зосереджувалася адміністративно-судова влада, вони брали участь у керуванні промислами, торгівлею, зберігали у своїх руках значне майно, великі землі. Щоправда, значну конкуренцію полякам і німцям складали місцеві жида, що в більшості активно займалися підприємницькою діяльністю [13].

Якщо говорити про кількість населення всього Калуського повіту, що був створений ще в 1854 р. за розпорядженням австрійської влади і до якого входило 90 навколишніх сіл [18], то, за статистичними даними, в 1869 р. загалом населення в повіті налічувалося 62545 чол., а в 1880 р. тут проживало вже 65083 осіб. З них чоловічої статі – 32283 осіб, жіночої – 32800 осіб. Щодо віросповідання, то греко-католиків, тобто русинів-українців було 52072 особи, римо-католиків – 4227 осіб, юдейської віри – 7704 особи, євангелістів – 989 осіб, інших віросповідань – 95 чол. Отже, абсолютну більшість населення Калуського повіту складали українці, що було характерно для всієї Галичини, тоді як поляки, євреї та інші народи опинилися в меншості. Однак перевага русинів-українців створювалася за рахунок українських селян, тоді як у містах краю, як правило, переважали польськомовні жителі – поляки та євреї [13].

Не варто забувати, що з 1854 р. Калуський повіт з центром у місті Калуш належав до Стрийського округу. Тоді його населення складало 38801 мешканців із «загальними земельними посілками». Через 30 років, тобто у 1884 р., кількість населення Калуського староства вже збільшилося майже наполовину. У 69-ти селах (61 гмінах) проживало в 1884 р. 62328 мешканців. У старостві навіть діяли два повітові суди – в Калуші і Войнилові. Вже у 1895

р. Калуський повіт був поділений на 69 політичних і 62 кадастральні гміни з кількістю населення 77875 осіб [13].

У літературі є й інші статистичні дані про населення Калуського повіту. Вищезгаданий М. Коломієць писав про те, що в 1858 р. у повіті налічувалося 39383 мешканців. Пізніше, в 1869 р., у Калуському повіті проживало 62454 осіб, у 1880 р. – 65089 осіб, причому з них – 58484 чол. не вміли ні читати, ні писати, тобто рівень освіченості був надзвичайно низький [23]. На початку ХХ століття, в 1900 р. із 7829 жителів Калуша було 3789 чоловіків і 4140 жінок. Цікаво й те, що з цієї кількості населення 5259 осіб вважали рідною мовою польську, а 2394 жителів – українську [13].

Щодо кількості населення міста напередодні Першої світової війни, то тут налічувалося 8675 осіб, з них українців було 2790 осіб, євреїв («жидів») – 4363, інших віросповідань – 2 особи [13]. Схожі дані наводить П. Шевчук про статистику мешканців Калуша перед світовою війною. За його підрахунками, напередодні війни тут мешкало 8675 осіб. І знову ж таки за віросповіданням переважало єврейське населення, зайняте переважно в торгівлі, підприємстві – 4363 особи. Однак, він вважає, що на практиці життям міста керували представники польської і нечисленної німецької громад. Вони впливали абсолютно на всі сфери життя і діяльності населеного пункту. Але, як вже зазначалося, євреї складали їм неабияку конкуренцію [63]. Дослідники професор В. Грабовецький і П. Шевчук також наголошують, що перед Першою світовою війною населення міста складало 8675 жителів, зокрема з них найбільше було жидів – 4363 особи, тоді як українців – 2790 [13; 63].

Якщо згадати про промисли, що розвивалися на Калушині, то це насамперед солеварний, яким займалося на кінець ХІХ ст. 668 міщан. Як правило, це були переважно ремісники, що обслуговували місцеву соляну баню. Тільки в т. зв. «Новому Калуші» (мікрорайон, мікротопонім) мешкало 577 осіб [13].

Про соляну промисловість Калуша під австрійською владою згадує також дослідник П. Шевчук, за даними якого в кінці XIX ст. нею займалося 668 осіб [63].

Таким чином, національна (етнічна) і соціальна структура населення Калуша австрійського періоду мали строкатий характер, а чисельність його населення постійно збільшувалася (з 7220 осіб на 1880 р. до 8675 осіб на 1914 р.). За чисельністю в національному складі переважали русини-українці, жиди та поляки (по 30%). Відносно невеликий відсоток (10%) становили німці, що не позначилося на їх впливовості в адміністративно-політичному і суспільному житті міста. Щодо соціальної структури міста, то основну і переважаючу масу фактично становили селяни (понад 85%). Переважна більшість населення Калуша була зайнята в сільському господарстві. У свою чергу, ремісники, фабриканти та домовласники становили тільки 5,1 % від всієї загальної кількості чоловіків [25].

Розділ 2. Розвиток промисловості й торгівлі.

Соціально-економічне становище населення м. Калуша

З розвитком промисловості і торгівлі поступово збільшується й населення міста. Так, у 1857 р. в Калуші проживало близько 8 тисяч осіб, а напередодні Першої світової війни в 1914 р. – 8675. Однак у другій половині XIX століття, коли в провідних європейських країнах динамічно зростають промисловість і міста, промислові підприємства Калуша тільки почали з'являтися, бо в Галичині, на відміну від Західної і Центральної Європи, промисловий переворот, по суті, почався тільки з 1870-х рр. [64]

Серед галузей промисловості Галичини особливого розвитку набула калійна, в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. видобуток калійних солей, що були відкриті ще в 1804 р., почав швидко збільшуватися. Щорічно калійних солей видобувалося 10–15 тис. тонн [66, с. 246–247]. Галичина з давніх давен була багата на поклади солі [36, с. 25]. Навіть історична назва нашого краю – «Галичина» або «Галіція» – безпосередньо пов'язана з таким значущим на той час природним ресурсом [44]. Але на Калущині цей промисел у давні й середньовічні часи був надзвичайно мало розвинений [36, с. 25]. На час переходу під владу Габсбурзької монархії в Калуші діяли всього тільки три соляні шахти [48].

В Австро-Угорщині активно існувала монополія на продаж солі, приносячи державі дуже великі прибутки. Галичина, що мала поклади солі, в т. ч. у м. Калуш, давала тільки 15 % усього видобутку калійних солей, бо соляні шахти тут, звичайно, не були механізовані й абсолютно всі роботи проводилися тільки кустарним способом [36, с. 25]. На особливому рахунку були солеварні міста Калуша, з яких сіль видобували дешевшим способом (додаток В). Доречно згадати про те, що солеварні промисли міста переважно здавалися в оренду (в 1798 р. власник м. Калуша князь Чорторийський віддав соляні промисли в оренду за 18000 зол. рин.) [37, с. 99, 106, 208, 267].

У межах Калуша існували десятки колодязів-шурфів, з яких вичерпували соляну ропу – сировицю, що утворювалася внаслідок вилуговування підземними водами. Сировицю випарювали, доводячи вже до виварної кухонної солі. Безумовно, при цьому вже тоді існувала й спеціалізація робітників. Наприклад, одна з таких спеціалізованих професій на той час – «зварич» (людина, котра виварювала сіль) [44].

Крім каїніту, що був відкритий в Калуші у травні 1804 р., пізніше виявили сильвін – використовується як агрономічна руда, в медицині, фотосправі, для виробництва фарб та ін. Незадовго перед цієї подією сильвін був виявлений у Страсфурті в Німеччині [27; 44].

У місті в 1862 р. було розпочато промисловий видобуток і переробку калійних солей [23]. Низка хімічних аналізів 1867 р., проведених хіміком Кріппом, підтвердила наявність у Калуші покладів калійних солей, придатних для хімічної переробки і промислового використання. У 1867 р. було відкрито приватне підприємство «Акціонерне товариство для експлуатації калійних солей у Калуші» (чи «Калуське гірниче товариство по видобутку калійних солей, Б. Маргулієс і Компанія»; Калуська саліна, салінарня), що взяло на себе обов'язок та відповідальність, одночасно із отриманням вивареної харчової солі, видобувати безпосередньо й калійні солі, які були потрібні селянам. Адже для сільського населення калійна сіль була дуже важливою, бо селяни використовували її у рільництві. У 1975 р. акціонерне товариство збанкрутувало і було ліквідовано [44].

У 1867 р. в Калуші був пройдений шахтний ствол (вертикальну капітальну гірничу виробку, котра має безпосередній вихід на земну поверхню і призначена саме для обслуговування підземних гірничих робіт), що працював тут до 1979 р. У 1869 р. в Калуші почала працювати фабрика з переробки калійних руд, виробництва і продажу хлористого калію. Від 1870 р. сильвініт і каїніт із м. Калуша надходили в продаж як калійні добрива [44]. Станом на 1891 р. австрійський уряд розпорядився розпочати в Калуші постійний видобуток калійних солей [27].

На підставі окремого розпорядження Міністерства фінансів Австрії від 15 лютого 1877 р. управа солеварень у м. Калуші розпочала свою діяльність 1 березня того ж року (додаток Г). Калуська солеварня та її соровичні шахти глибиною понад 160 метрів, довжиною понад 710 метрів і шириною понад 350 метрів ділилися на три головні горизонтальні розрізи і були об'єднані з двома денними шибамі. Це створювало цілий соляний промисловий комплекс [13; 27].

У 1881 р. річний видобуток солі в Калуші становив 3800 тонн, у місті функціонувало шість крамниць, де безпосередньо й продавали сіль. У кінці XIX ст. був збудований адміністративний будинок калійного комбінату з ратушею, на виробництві працювали дві парові машини, потужністю 6 і 30 кінних сил, солезбірники об'ємом 10000 гектолітрів, дві сушарні, власна кухня, а також механічна, ливарна й столярна майстерні [18]. Відомо також, що з метою отримання солі в Калуському повіті спочатку використовували природні розсоли, які концентрувалися на «соляному дзеркалі», тобто біля поверхні соленосних відкладів. Пізніше почали проникати все глибше у соляну товщу й основна роль перейшла до розсолів, що були отримані в процесі штучного розчинення у спеціально створюваних підземних виробках – луговнях [44].

Після того, як у Калуші перейшли до видобування калійних солей, було прийнято замінити систему розробки на камерну. Проте досить швидко після початку видобування калійних солей – водорозчинного добрива, що застосовується, як правило, восени під основний обробіток ґрунту для сільськогосподарських культур (буряків, зернових, злакові трави та ін.), було сконцентровано увагу тільки на цьому напрямку виробництва, а видобування харчової солі – повністю припинено [44].

Водночас у Калуші вперше в 1872 р. вдалося виявити мінералогу Яну Румфану рідкісний мінерал сингеніт – водний сульфат калію. Сингеніт почали видобувати на Прикарпатті – крім Калуша, в Моршині, Стебнику та ін., але

він отримав також іншу назву – калушит, бо найбільш відоме родовище було саме тут, у Калуші [44].

У 1907 р. було засновано товариство «Калі» для експлуатації солі. Засновниками спілки стали М. Брикчинський, Р. Хлібовський, З. Гроблявський, М. Ярошинський, С. Маєвський, К. Маєвський, граф Е. Мецельський, граф С. Мемельський, Г. Потворовський, Г. Прек, В. Розвадовський, граф С. Семенський, Я. Васунг, М. Віктор [27]. Акційна спілка «Калі» володіла калійним промислом, розміщеним на 3-х га землі. Вже в 1912 р. на видобутку й переробці калуських калійних солей було зайнято 415 робітників, робочий день яких тривав, як правило, 12–14 годин на добу. Однак заробітної плати не вистачало навіть на харчування. На копальнях і фабриці, звичайно, не було й техніки безпеки. Як наслідок, робітники часто калічилися та гинули на калійному підприємстві, помирали від голоду й хворіб. Зрозуміло, що такі умови праці та життя робітників викликали неабияке незадоволення і це вело до загострення соціально-класової боротьби [66, с. 246–247].

У кінці XIX – на початку XX ст. в Калуші проходять перші організовані робітничі страйки. Один з них відбувся в 1897 р. Ще більше посилилися виступи робітників під впливом Першої російської революції 1905–1907 рр. Страйкарі вперше висувають такі політичні вимоги, як свободи об'єднуватися у профспілки, запровадження загального виборчого права. Під тиском невдоволених мас власті пішли на певні поступки, в 1907 р. в Габсбурзькій монархії було встановлено загальне виборче право [13].

У 1908 р. робітники досягають однієї з поставленої ними мети – проведення в органи управління міста Калуша своїх представників. Однак надалі ключові посади в управлінні містом, як і по всій Галичині, утримували у своїх руках польські політики. У квітні 1910 р. відбувся великий страйк робітників калуських соляних копалень, що вимагали скорочення робочого дня [66, с. 246–247]. Робітники солеварні навіть написали листа до гірничого

управління в Кракові з вимогою ввести 10-годинний робочий день у цеху розмолу каїніту [23].

Щодо річного видобутку калійної солі протягом 1912 р., то її кількість становила 589816 центнерів. На соляних промислах було зайнято 1439 робітників [36, с. 25]. У 1913 р. калуська шахта видала 13363 тонни власної продукції [44]. У травні 1914 р. «Калі» увійшла до складу товариства з експлуатації калійних солей – Товариство експлуатації калієвої солі (додаток Г) [27; 44].

Якщо калуська калійна промисловість почала розвиватися від середини ХІХ ст., то вже наприкінці ХІХ століття – на початку ХХ ст. випуск її продукції значно збільшився. Щорічно видобувалося понад 10–15 тисяч тонн калійної солі. Кількість видобутої калійної солі зростало з року в рік. Наприклад, коли в 1913 р. видобуток калійних солей складав 14 тисяч тонн, то в 1926 р., уже під польською владою, в період Другої Речі Посполитої – 208 тисяч тонн [44].

Топкова сіль, калійна сіль, поташ вироблялися у великій кількості в Калуші австрійського періоду та були досить відомими й поширювалися далеко за межами самого міста [13].

15 травня 1914 р. було створено «Акціонерне товариство експлуатації калійних солей», але налагодженню виробництва завадила Перша світова війна [13].

Водночас у місті продовжували своє існування середньовічні ремесла, а самі вироби ремісників збувалися переважно на місцевому ринку, до того ж головними покупцями на ньому були самі місцеві міщани, передміщани та селяни Калуського повіту [13]. У Калуші в австрійський період часу працювали дрібні кустарні ремісники – шевці, кравці, кушнірі, суконники (виготовляли здебільшого грубе сукно), бондарі, ковалі, слюсарі, мельники, ткачі та ін., що обслуговували міщан і селян Калуського повіту [13]. Наприклад, розвиток гончарного виробництва досяг такого рівня, що в місті працювало 17 калуських майстрів, які щорічно виготовляли понад 15000 гончарних виробів [13]. Їх загальна вартість становила аж 12000 злотих [13].

Водночас троє майстрів гарбарської справи – ремесла вичинки шкір – щорічно виготовляли понад 500 одиниць якісних шкір [13].

Поряд з калійною промисловістю, в Калуші останньої третини XIX – початку XX ст. набули розвитку browарне і дзвоноливарне виробництво, незважаючи на досить суворі державні обмеження [13]. 1870 р. у Калуші відкрився новий browар на базі давнього browару, що функціонує й досі (додаток Д) [13]. Його власниками були Мюльштайн, Шпідель і Вайсман. На заводі працювало 150 робітників, щороку випускалося понад 20000 гектолітрів пива, але при потребі виробництво могло випускати навіть 45000 гектолітрів пива. Browар мав свої власні склади, будинки і турбіну на 100 кінських сил [18].

Збереглися дані про те, що щорічно browар продукував аж понад 30 тисяч гектолітрів «Цісарського калуського пива» (додаток Е). На підприємстві працювало щонайменше 150–200 робітників із місцевих міщан, передміщан та приміських жителів сіл Загір'я і Підгірок [13]. З введенням у дію парової машини у 1870 р. browарня переросла в досить відомий пивоварний завод. Власники browарні удосконалювали устаткування на паровому механізмі, що, власне, й значно збільшило випуск продукції [13].

Відоме калуське пиво експортувалося до різних країн, таких як Польща, Угорщина, Франція, куди пиво відправлялося у спеціальній тарі. «Цісарське калуське пиво» складало конкуренцію на той час баварським, чеським і навіть львівському пиву. Цікаво, що про калуське пиво ходило багато легенд. Одна з них розповідає про те, що гальба даного пива надавала споживачеві сил та енергії протягом усього дня. Говорилося й про те, що калуське пиво наділене найкращим і найсмачнішим ароматом. Ходили чутки про емігрантів з Канади, які були вихідцями з Калущини і намагалися ще в кінці XIX ст. створити напій на зразок «Цісарського калуського пива», проте ніяк не змогли знайти рівного йому [13].

Крім знаменитої пивоварні, в м. Калуші наприкінці XIX ст. функціонував ще й спирто-очищувальний завод та фабрика рому і лікеру

(додаток Є). Цікаво, що збереглася унікальна старовинна віньєтка-реклама з кінця XIX століття, видрукувана власниками калуської пивоварні. На даній віньєтці з лівого боку було зображено пивоварний завод з надписом німецькою мовою – «Парова пивоварня, заснована 1870 року», з правого ж боку – споруди спиртоочищувального заводу та фабрики рому й лікеру. Внизу був вказаний склад цієї продукції просто неба та другий склад у селі Пійлі біля Калуша, а також було подано адреси даних підприємств. Така рекламна віньєтка була досить гарно художньо оформлена, на ній були вказані прізвища власників підприємств. Абсолютно на всі пляшки пива приклеювали цікаві етикетки, на яких було зображено пів бочки пива з надписом польською мовою: «Пиво цісарське калуське з бровару» [13].

Без сумніву, давні традиції на Калущині має й ливарна справа (додаток Ж). У Калуші в 1808–1839 рр. функціонували майстерні з виготовлення дзвонів. Їхніми власниками були брати Михайло, Людвік, Каетан та Іван Фельчинські [13]. У 1808 р. брати Фельчинські започаткували в Калуші фабрику, що понад сто років, до встановлення більшовицького партійно-тоталітарного режиму, відливала знамениті на всю Європу дзвони [29].

Феномен Фельчинських і калуських дзвонів полягає в безмежній працьовитості та безмежній любові до того, що робили й творили брати. Фельчинські протягом 130 років відливали дзвони в Калуші з покоління в покоління. Із самого початку Михайло Фельчинський їздив до замовників та виготовляв дзвони тільки на місці. Пізніше вже його син Михайло відкрив майстерню в Калуші. Далі родинну справу продовжив його нащадок Францішек, а потім – його сини Людвік, Михайл, Ян і Каетан. Тоді ж фірма і отримала відому нам назву «Дзвоноливарня братів Фельчинських у Калуші» [42]. З плином часу найстарший з них відкрив уже філію Калуської спілки «Ліярня дзвонів Братів Фельчинських Калуш-Перемишль» [34].

«Виявилось, що 20 % дзвонів, які зараз є у нашому районі, виготовили Фельчинські», – розповідає гірський рятувальник і краєзнавець Василь Фіцак [43]. Ливарня Фельчинських і досі вважається однією з найстаріших у

Галичині [43]. Безперечно, дзвони, виготовлені в Калуші ще на початку XIX століття, скликають віруючих на Богослуження в багатьох різних селах нашого краю до сьогодні [13].

Цікаво, що наприкінці XIX ст. у пресі почали регулярно публікувати рекламні оголошення про широкий вибір дзвонів у Калуші. Навіть у коломийській газеті москвофільського спрямування «Руская Рада» за 1875 р. було надруковано декілька оголошень, в яких церковним громадам пропонувалися ливарні послуги Георгія Гайбля з Калуша: «Именно же, перелитіе распукльіхъ колоколов, робленіе поодинокіх колоколов каждой величині, также гармонійні и трезвины». Крім газети «Руская Рада», захоплюючи інформацію про калуські дзвони та дзвоноливарство в місті подавав також народовський часопис «Діло» [21, с. 45–46, 62, 116, 210].

Цікаво, що в досліджуваний період існувала традиція, що з року в рік зміцнювалася, – жертвувати дзвони в чернечі обителі. Прикладом цього був вїйт Григорій Петрашов із Калушини, який у грудні 1842 р. подарував відлитий у Ляндшетрії (під Калушем) новий дзвін [21, с. 256].

Місцева торгівля в Калуші австрійського періоду здебільшого зосереджувалася в руках такої національної меншини, як євреї. Зокрема, вони торгували збіжжям, шкірами, грубим сукном, кожухами, полотном, одягом, м'ясом і деревиною [13]. У XIX – на початку XX ст. в місті щопонеділка і щоп'ятниці відбувалися міські торги, особливо жваво було влітку, коли на ринку було найбільше товарів із гірських сіл Калуського повіту, а також Долинщини та Рожнятівщини. Селяни збували свій товар також на передмістях – переважно це була бринза, сир і сметана [13]. Найбільше поживалювалася торгівля в ярмаркові дні, а таких ярмарків у Калуші було понад 12 на рік. Починаючи ще з XVIII ст., міська торгівля перемістилася здебільшого з ринкової площі на самі калуські передмістя [13].

В «Описі Калуша» (Львів, 1884 р.) автор, народовський діяч В. Навроцький записав: «За винятком декількох мурованих одноповерхових будинків ..., щопонеділка і п'ятниці тижневі торги відбуваються, не має

Калуш інших, а тільки дерев'яні, соломою криті будівлі. Саме місто замешкане скрізь жидами, а міщани-українці, котрих ще нерідко можна побачити в шовкових фєрезях і одязі староукраїнському, замешкують передмістя. По передмістях знаходяться обширні торговиці, на яких щорічно декілька ярмарків відбувається. Межи ними є ярмарок на Знесє, найславніший для закупівлі великих партій худоби. Міський уряд утримує для підтримки громадського порядку, особливо під час ярмарків, декілька поліціантів. Уся міська торгівля, здебільшого збіжжям, шкірами та іншим товаром знаходиться виключно в руках жидів ...». Автор також звернув увагу на нестерпний сморід, що панував на торгах у Калуші [23].

Протягом 1880-х рр. з Калушини до Німеччини та Російської імперії відправлялося знамените тартакове дерево, а гонти (покрівельний матеріал у вигляді клинчастих дощечок) та платви (зрубаний стовбур великого дерева) збувалися по всій Галичині [13].

Газета «Kurjer Stanisławowski» інформувала про можливість для калушан придбати чи замовити певні товари у Станіславові. Досить часто на сторінках часопису зустрічається реклама бузкового мила: «Хто любить делікатне, чисте обличчя без веснянок, м'яку, ніжну шкіру й рожеву спину. Той митись щодня повинен відомим медичним бузковим милом». Для вмивання пропонували й огіркове молочко. При цьому редакція газети переконувала, що «дво, триразове використання робить шкіру чистою і молодшою, веснянки, плями, прищики зникають». Мило експортували аж з Будапешту [35].

Для чищення ротової порожнини висували т. зв. «анатеринову воду» як нібито єдину протестовану «професорами та лікарями». Крім того, видавці рекламували крем для зубів, який нібито не мав шкідливих домішків мила [33]. В аптеці відомого на той час доктора Бейла на площі Ринок у Станіславові можна було придбати ланоніловий зволожуючий крем, жирну пудру і трикоген. Останній використовували для догляду за волоссям і для боротьби з лупою. Ось ще один приклад реклами на той час: «Я був

лисий!». А далі чоловік з Лондона розповідав, що змирився зі своєю лисиною, адже батько і дідусь були зовсім лисими, а в матері було зовсім рідке волосся. Проте, як на диво, у Швейцарії зустрів вченого пана. Пан же виявився хіміком, який зосереджено вивчав проблеми волосся. І той нібито дав йому формулу засобу, що мав допомогти побороти лисину. Коли ж чоловік з Лондона почав користуватися чудо-засобом, то уже на 40-й день у нього була пречудова густа чуприна [35].

Щодо управління соціально-економічним життям міста, то Калуш як населений пункт мав свій уряд, що складався з бургомістра, його заступника, секретаря, канцеляриста, ревізора, поліції, касира, контролера, лікаря і акушера [13]. До урядової структури Калуського староства входили староста, адвокат, секретар, хірург. Зокрема, були такі відділи: будівельний, дорожній, податковий та ін. У 1871 р. міську владу очолював Едвард Кумплерт [48]. Його заступником став Фрідріх Дзіковський, секретарем – Вінценз Пшестольський. Щодо посад консула і ревізора, то вони були абсолютно вільними. До складу міського магістрату входило п'ять делегатів [13]. У 1884 р. старостою в Калуші був Якуб Кульчицький, а його ад'юнктами – Мартин Бакурівський і Леон Скровачевський, секретарем – Ян Прасхіль, лікарем-хірургом – Фрідріх Дзіковський. Будівельний же відділ очолював інженер Фрідріх Векс, дорогами в місті відав Теодор Гаусер [13]. Як бачимо, навіть по прізвищах видно, що владу в м. Калуші мали в той час неукраїнці.

Калуська жандармерія в 1871 р. складалася з 10-ти осіб: капрала поліції і дев'яти поліціантів. Водночас було чотири «польових командири» і два «ліхтарники», які обслуговували міські вуличні ліхтарі та один міський конвоїр [13]. Бургомістр Калуша обирався комітетом спочатку на чотири роки, а вже з початку XX ст. – довічно [13]. Як правило, чиновниками магістратського та інших управлінь міста обиралися поляки та німці [13]. Більша частина земельної власності, безсумнівно, належала уряду. Менша земельна власність, у свою чергу, належала калуським міщанам і передміщанам, які, відповідно, вели тут свої господарства. Щодо лісових

масивів, то вони, в основному, також належали здебільшого міському уряду [13].

Наприкінці XIX ст. в Калуші був закладений міський водогін [18]. У 1875 р. була введена в дію «залізниця Ерцгерцога Альбрехта» і відкрита станція «Калуш» на шляху Львів – Станіславів – Чернівці. Пізніше через Станіславів калушани отримали зв'язок з Тернополем (ця залізнична лінія була зруйнована під час Другої світової війни і досі не відновлена) і Раховом [18]. З 1876 р. розпочав свою роботу Народний банк, що засвідчило активний розвиток банківської системи [29]. У 1883 р. в місті почала діяти повітова каса ощадності. У свою чергу, в 1910 р. створено повітову торгову спілку, а в 1911 р. – повітову торговельну спілку [23].

Судовим радником до 1 січня 1912 р. був Казимир Война, згодом він став головою суду, як свідчать першоджерела, був справедливим і досить совісним суддею. За походженням поляк, К. Война ставився до русинів-українців досить прихильно. Однак на практиці подібні приклади були нечастими [54]. В основному, польсько-українські стосунки в другій половині XIX – на початку XX ст. в Калуші, як і по всій Галичині, мали тенденцію до загострення.

Щодо медичного обслуговування в Калуському повіті в досліджуваний період, то воно було не зовсім розвиненим. На досить значну кількість міського населення припадало тільки декілька акушерок і лікарів. Наприклад, у місті в 1857 р. було всього-на-всього дві акушерки. У 1858 р. на 3983 осіб – два лікарі та дві акушерки [13]. У 1874 р. – знову дві акушерки, але чотири лікарі. Станом на 1877 р. в Калуші згадується тільки одна аптека, у 1884 р. – як і раніше, одна аптека і чотири акушерки. Нарешті, у 1895 р. на Калушині налічувалося вже 18 акушерок. Дослідник Тадеуш Пілат пише про те, що упродовж року в 1910 р. у загальній лікарні міста лікувалося 1398 хворих на 40 ліжок. Проте, на жаль, багато з них померло від різних недуг, що й не дивно з огляду на порівняно невисокий рівень міської медицини. Напередодні Першої світової у м. Калуші налічувалося дві аптеки, а протягом війни – залишилася тільки одна [13]. Водночас медичне обслуговування жителів

Калуша поступово покращувалося в умовах розвитку товарно-грошових, ринкових відносин.

Окремо хотілося б зупинитися на особливостях розвитку торгівлі. Становлення капіталізму всіляко сприяло активізації виробництва і продажу різних товарів. Так, у Галичині найбільша кількість м'яса на ринок в 1886–1887 рр. йшла з прикарпатських залізничних станцій від селян навколишніх сіл, у т. ч. з Калуша та околиць. Це, безсумнівно, свідчить про найбільший розвиток торговельного скотарства на Прикарпатті [28, с. 44], зокрема, в м. Калуш [45, с. 69-70, 119]. За даними першоджерел, одна з місцевих газет повідомляла, що з околиць Товмача, Отині (Отинії) і Калуша щороку продавали близько 15000 голів телят до Відня та Будапешту. Випас селянами телят на продаж відбувався в цих місцевостях Покуття і Бойківщини від кільканадцяти років і зростав щораз більше й більше [28, с. 44, 88, 90, 196]. Міщани Калуша в 1900 р. утримували 1210 голів великої рогатої худоби, 237 коней, 716 свиней [23].

Правлячі кола в Галичині залишалися вірними своїй політиці національної дискримінації українського населення в порівнянні з польським, в т. ч. у питанні податків. Вони свідомо збільшували земельний податок на території Східної Галичини, де проживали переважно русини-українці, порівняно із Західною, польською з центром у Кракові. Так, у Калуському повіті податок в кінці XIX ст. був збільшений більше як у два рази [28, с. 44, 88, 90, 196].

Таким чином, у Калуші в другій половині XIX – на початку XX ст. досить розвиненим було солеварне, броварне та дзвоноливарне виробництво. У місті протягом досліджуваного періоду працювали й дрібні кустарні ремісники: шевці, кравці, кушнірі, суконники, бондарі, ковалі, слюсарі, мельники, ткачі та ін. Щодо торгівлі, то вона зосереджувалася здебільшого в руках євреїв, які торгували збіжжям, шкірами, грубим сукном, кожухами, полотном, одягом, м'ясом і деревиною. Насамперед, щопонеділка і щоп'ятниці відбувалися міські торги, зокрема жваво було влітку, а також в

ярмаркові дні, набула розвитку стаціонарна торгівля. Калуш як населений пункт мав свій уряд та певну урядову структуру, повітові суди, що було пов'язано з демократизацією суспільного життя в Габсбурзькій монархії за умовами реформ 1860–1870-х рр. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в місті виникають ощадні каси, товариства взаємної допомоги та інші заклади кооперації. На жаль, медичне обслуговування було слабо розвиненим, але мало тенденцію до покращення.

Розділ 3. Культурно-освітнє і політичне життя калушан-українців

Культурно-освітнє та політичне життя українців у Калуші в другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалося досить стрімко. Це було пов'язано з розвитком українського національного відродження внаслідок ідейного впливу із Заходу Просвітництва, Великої французької революції, романтизму, поширення концепту нації як спільноти людей, об'єднаних спільною мовою, культурою, релігією, уявленням про історичне минуле, демократичними цінностями тощо. З вибухом революційної «весни народів» в Європі 1848 р. калушани ще більше активізували свою культурно-просвітницьку діяльність, яку започаткували представники нечисленної української інтелігенції, духовенства, особливо діячі «Руської трійці» [13].

5 червня 1848 р. стало особливою датою в історії м. Калуша (додаток 3). Біля церкви Святого Михаїла на поклик дзвонів зібралося багато краян. Відкрив віче калуський просвітитель отець Михайло Коблянський. Він розповів мешканцям про скасування панщини, про створення у Львові Головної руської ради (далі – ГРР) – першої української політичної організації – та закликав калушан обирати з місцевого середовища членів філії осередку Львівської Ради. Пізніше одноголосно було обрано місцевий осередок – Калуську Руську Раду як одну з близько 50-ти філій ГРР. Головою став Михайло Коблянський, а секретарем – Павло Кушлик [13].

На «Радах руського народного Калуського деканату» виносилися різні питання, зокрема про захист прав міщан та селян всієї Калущини. Калуська Руська рада навіть написала письмове звернення до львівської ГРР 7 червня 1848 р. Звернення складалося з 9-ти пунктів. У першому з них Калуська Рада дякувала імператорові за скасування панщини, а також зрівняння калуських міщан та селян «з іншими обивателями краю». У другому – йшлося про те, щоб пани не могли порушувати своїх обов'язків до селян згідно з самим імператорським указом, взяти до уваги й те, щоб селяни мали змогу не відробляти роботи за використання пасовищ та лісів. Третій пункт –

наголошував на тому, щоб поміщики «самовладно і гвалтом» не відбирали в мешканців орні ґрунти, пасовища та лани. У четвертому та п'ятому – вимагалось для розгляду кривд створити комісію на захист селян. Шостий – згадував краян села Хотина про право користування підгорецькими лісами. Нарешті, в сьомому, восьмому і дев'ятому пунктах – говорилося про важливість надання права селянам у с. Берлозі та Вістовій займатися риболовлею, користуватися сировицею на своїх власних ґрунтах, направляти скарги до уряду [13].

Місцева Руська рада створила в м. Калуші, за аналогією з ГРР, свої окремі відділи: міського управління, сільських справ, фінансів, шкільництва [13].

Щодо політики австрійської влади, то запровадження конституційної монархії в 1848 р. відкрило шлях до демократичних свобод (слова, зборів, друку, совісті та ін.), але несправедлива виборча система та численні зловживання, які чинила вища адміністрація, призводили до того, що «загальні громадські права ... перестали в Галичині зовсім існувати». Після поразки революції 1848–1849 рр. і десятиліття «задушливого неоабсолютизму» в 1850-х рр. австрійський цісар пішов на реформування внутрішнього устрою монархії в напрямку демократизації. У 1860–1870-х рр. у Габсбурзькій монархії було проведено конституційні і демократичні реформи, зокрема відновлено конституційну монархію з демократичними свободами, збільшено права країв у процесі державного управління і скликано регіональні сейми, в т. ч. Галицький крайовий сейм, тощо. Однак демократизація суспільного життя поєднувалася з посиленням у краї польських впливів, ключові позиції в політиці зайняли поляки, при підтримці австрійської влади [76].

Зміни в суспільному устрою монархії не могли не позначитися на міському житті Калуша. Про те, як насправді проходили вибори в Австро-Угорщині в останній третині XIX – на початку XX ст., та «свободу», про яку говорилося в австрійській конституції, можна сміливо судити з першоджерел. «Петро з рук падає, – писали з Калуша під час горезвісних «баденівських»

виборів 1897 р., – кров буриться, серце в'яне на спомини про вибори посла в Калуші. Скільки ми витерпіли за цей час, один Бог знає. Пером годі це описати» [45, с. 69-70, 119]. Очевидно, поляки, маючи більшість у Галицькому сеймі та ключові позиції в політичному житті краю, робили все можливе, щоб не втратити владу, навіть за рахунок зловживань і репресій проти своїх опонентів. Однак незважаючи на несприятливі суспільно-політичні обставини, український національний рух у Галичині поступово зміцнювався в руслі відродження т. зв. недержавних націй у Центральній і Східній Європі, що стало результатом сприятливих можливостей, які відкривала для розвитку національних рухів австрійська конституція [76].

Активізація українського руху знайшла відображення в житті міської громади Калуша в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. Так, на початок XX ст. національно-культурне життя української громади зосереджувалося навколо Народного дому (заснований в 1907 р.), осередку товариства «Просвіта» (з 1903 р.) та українського хору під назвою «Боян» [57]. Саме завдяки товариству «Просвіта» (додаток II), заснованому у Львові в грудні 1868 р., краяни могли ефективно протистояти насильницькій політиці онімечення та полонізації, зуміли вберегти рідну мову та свої невмирущі національні традиції. «Просвіта», яку називали «матір'ю українських організацій» у Галичині, сприяла розвитку кооперативного руху Калушини, мала неабиякий вплив майже на всі сфери суспільного життя краю і міста [52].

Важливість діяльності «Просвіти» в Галичині пояснювалася масовою неосвіченістю українського населення. Так, за статистичним переписом 1880 р., освіту на Калушині отримали всього 5386 осіб. Зокрема, з цих людей вміли читати і писати тільки 3405 чоловіків і 1529 жінок. Людей, хто вміли тільки читати, налічувалося понад 1670 чол. Абсолютна більшість населення калуського повіту не вміла ні читати, ні писати – 58484 чол. [13] Проте, ситуація з освіченістю місцевого населення значно покращується з відкриттям місцевої філії товариства «Просвіта» в Калуші у 1903 р., особливо в останні два десятиліття перед Першою світовою війною, що можна підтвердити на

основі документальних джерел. Зокрема, станом на 1897 р. у Галичині існувало 13 філій і 459 читалень товариства «Просвіти», в т. ч. дев'ять читалень – у Калуському повіті. Вже в 1899 р. на Калушині діяло 24 читальні із загальною кількістю 1313 членів [52].

Однак представник головного осередку товариства зі Львова (на жаль, прізвище та ім'я його не згадуються), що в той час побував у Калуському повіті, піддав критиці культурно-просвітницьку роботу «Просвіти», яку вважав не організованою належним чином. Щоправда, просвітянський функціонер досить високо оцінив працю просвітян Калушини в порівнянні з іншими повітами Галичини [52]. У діяльності «Просвіти» були проблемні місця, але її значення в утвердженні української національної самосвідомості краян важко переоцінити. Про це красномовно свідчать цифри. На 1899 р. у книгозбірнях сіл Калушини містилося більше 1600 примірників книг, з яких понад 1427 дозволялося брати для читання додому. Калушани найбільше цікавилися книгами релігійного і господарського змісту. Загалом з 19-ти читалень, що надіслали тоді звіти про роботу, сім мали свої крамниці, чотири – позичкові каси і щадниці, три – зерносховища, дві – власні будинки. У дев'яти громадах Калушини керівниками читалень були греко-католицькі священики (два проводили свою культурно-просвітницьку діяльність на «добре» («відмінно»), шість – «правильно» («добре») і два – «слабо» («задовільно»)). В інших 10-ти громадах Калушини головами читалень були селяни (два – «добре», сім – «правильно» і один – «слабо»)) [26].

Як свідчать архівні першоджерела і тогочасні періодичні видання, повітовий осередок товариства «Просвіта» в Калуші виник наприкінці 1903 р., що дало поштовх до зростання мережі читалень на Калушині. Очолив «Просвіту» в Калуші адвокат Андрій Кос (1907–1915 рр.). Цікаво, що історик Володимир Бойцан дав точну дату заснування товариства – 14 травня 1903 р. [52]. Число просвітянських читалень почало стрімко зростати після 1891 р., бо вони отримали право на організацію на своїх власних статутах. Коли була

створена філія в Калуському повіті, то діяло тільки 18 читалень «Просвіти», в т. ч. персонального складу було трохи більше 1,3 тис. осіб [52].

Новостворену філію «Просвіти» Калущини очолив суддя, а пізніше адвокат – Вікентій Микласевич (1915–1926 рр.). Вона складалася з 14-ти відновлених читалень, трьох власних приміщень, бібліотек, аматорських гуртків, одного хору, 847 осіб [52]. Взагалі, філія калуської «Просвіти» стала абсолютним координаційним центром таких просвітницьких осередків у селах Калущини. Головну роль у цьому відіграли читальні товариства «Просвіта» з достатнім бібліотечним фондом, а також пільгова політика реалізації літератури. Характерно, що при створенні різних бібліотек комплекти книжок львівська централь «Просвіти» часто передавала безоплатно, а поповнення новою літературою йшло за зниженням цін на 30–60 % [52].

Звіт читальні місцевої «Просвіти» в Калуші 25 грудня 1903 р. говорить про такий персональний склад: членів товариства – 140 осіб (чоловічої статі), 10 парубків, з них 120 – письменних, 20 – неписьменних. До Виділу читальні входили Володимир Тисовський, Никола Іваніцький, Семань Дідошак, Олекса Тимцюрак. Розмір членського внеску складав дві австрійські корони. Читальня товариства, в свою чергу, передплачувала такі періодичні видання: «Гайдамаки», «Діло», «Поступ», «Свобода». Члени драматичного гуртка навіть підготували на початку XX ст. виставу «Тато на заручинах». Однак важливою для розуміння складнощів у діяльності повітової філії «Просвіти» є невеличка примітка до звіту: «Читальня міститься в чужім домі» [52]. Очевидно, просвітяни не мали нормальних матеріальних можливостей для продуктивної роботи через брак власного приміщення.

Деякі зміни в діяльності читальні «Просвіти» сталися в 1905 р. Так, якщо порівнювати з 1903 р., то кількість учасників товариства збільшилася на 12 осіб і вже становила 152 особи (з них 130 чоловіків і 12 парубків). Уперше серед членів просвітнянського осередку було зафіксовано жіночий склад з 10-ти осіб. Володимир Тисовський залишався незмінною головою читальні, писарем же став Іван Возняк. Хата для читальні винаймалася з річною оплатою

в 100 корон. При читальні товариства діяли аж два хори. За кошти міщанки Павлини Тиніцької (600 корон) організовано духовий оркестр. Бібліотечний фонд читальні налічував понад 150 українських книг. Часописи національно-демократичного спрямування, зазначені вище, в 1905 р. просвітяни продовжували передплачувати. Уперше в діяльності місцевого осередку «Просвіти» зафіксовано 400 корон річного доходу, 200 корон – прибуток [52].

Крім «Просвіти», в Калуші був заснований окружний відділ Товариства взаємної допомоги українського вчителства у вересні 1905 р. Це було громадське товариство, що допомагало в полегшенні важкого матеріального становища українським вчителям, сприяло їх активнішому працевлаштуванню. Є відомості про те, що самі активісти товариства власними заощадженнями надавали допомогу безробітним вчителям [13]. Крім читальні «Просвіти» у її складі в м. Калуші в 1906 р. діяло понад 50 просвітянських осередків з бібліотечним фондом близько 15 тис. примірників книг і часописів [52]. Число читалень товариства «Просвіта» на Калущині поступово збільшувалася. Так, з ініціативи Івана Куровця в 1906 р. було заснований осередок товариства «Просвіта» в с. Підгірках біля Калуша [52].

В опублікованому звіті «Просвіти» наголошувалося, що протягом 1908–1909 рр. на Калущині діяло аж 54 читальні, у складі товариства налічувалося 1121 осіб, особистих будинків для читалень – три, книжковий фонд – 3756 видань, хорів – три, крамниць – сім. І це з урахуванням того, що 35 читалень узагалі не надіслали докладних звітів. Філію надалі очолював А. Кос [52].

1 січня 1909 р. відбулися загальні збори калуської повітової філії «Просвіти» за участю понад 1000 осіб, присвячені відзначенню 40-річчя товариства. Місцевий осередок просвітянської організації звернув значну увагу на закладення молочарських спілок. Просвітяни Калуша традиційно брали активну участь в організації важливих для всіх українців Шевченківських свят, вечорниць [52]. У 1909 р. була проведена люстрація осередків «Просвіти» Калущини, в т. ч. 24-х читалень. Перевірку самого товариства в Калуші в 1910 р. здійснив Сидір Кузик – відпоручник Головного

виділу зі Львова. Як свідчать документи, протягом 1908–1909 рр. калуська філія налічувала понад 54 читальні [52]. У звіті місцевої «Просвіти» від 25 березня 1908 р. зазначено: «Сего року купила Читальня пляц під будову за 2200 корон, на тім пляцу виставила партеровий красний дім за 6000 корон і в нім вже мешкає. Довгу винного має Читальня 2000 корон, значить ся не стоїть знаменито» [52].

Отже, місцева «Просвіта» мала фінансові проблеми у своїй діяльності, бо опиралася на внески простих членів товариства, в основному, не надто багатих. Водночас на початку XX ст. місцеве товариство досить активно розвивалося. Так, при калуській філії «Просвіти» в той час діяло товариство «Жіноча громада», засноване в 1907 р. [52]. Культурно-просвітницька діяльність «Просвіти» Калушини, що ставила за мету національне виховання краян, передбачала відзначення ювілейних дат відомих творців української культури. Так, 25 березня 1911 р. товариство відзначило 50-ті роковини смерті Т. Шевченка. З цієї нагоди було навіть встановлено бюст поета в залі Народного дому (додаток І), а школярі здійснили надзвичайної краси театралізовану постановку під назвою «Вінок на могилу Шевченка» [52]. Газета «Діло» у Львові так описувала ці події: «На кінець виступили на естраду малі шкільні діти і відіграли сценічний образ «Вінок на могилу Шевченка». Духовному піднесенню учасників не було кінця, а серце раділо, дивлячись на радісні, одухотворенні обличчя селян, котрі прибули з далеких сіл до Калуша і були зігріті красою цього світа». «Боже слово, – зауважив отець, – пройшло канвою по всій поезії геніального Кобзаря» [52].

Наступне ювілейне святкування калуських просвітян припало на осінь 1911 р. – 100-річчя від дня народження одного із зачинателів українського національного відродження в Галичині, лідера «Руської трійці» М. Шашкевича. У Калуші цю подію відзначили панахидою, гімном «Ще не вмерла Україна», промовою Михайла Козоріса, а ще – співом хору під керівництвом вчителя Юрчика [52]. Серед основних форм проведення національно-культурного і громадського виховання читальнями калуської

«Просвіти» були доповіді, лекції, читання рефератів на різноманітні теми з української історії, рідної літератури, мистецтва, господарства краю. Одним із прикладів діяльності калуського осередку товариства «Просвіта» була доповідь перед міською громадою у залі читальні, «Житє Тараса Шевченка» Михайла Таранька (25 січня 1912 р.). Ця подія була своєрідним початком проведення серій популярних лекцій, ініціатором яких виступило Українське педагогічне товариство. Наступна відбулася лекція «Про торгівлю з найдавніших часів аж до теперішніх» Михайла Козоріса 4 лютого 1912 р., а Лесь Ягенчук виступив із доповіддю «Шевченкові гайдамаки» 11 лютого 1912 р. Згодом країни мали змогу прослухати виступ Володимира Тимцюрака про кооперацію (18 лютого 1912 р.) [52].

Важливий внесок у справу національного самоусвідомлення зробили читальні сіл Калуського повіту. Сільські просвітителі щороку 15 травня відзначали чергові річниці скасування панщини, ставили на честь важливої історичної події пам'ятні хрести, обсаджували їх дубами і тополями. Протягом 1905–1914 рр. тільки в сільських читальнях «Просвіти» на теренах Калушини відбулося близько 600 вистав українських класичних драматичних творів та опер. Бувало й таке, що селяни проводили вистави навіть у стодолах через брак приміщень [13]. За даними В. Грабовецького, протягом 1908–1910 рр. до калуської філії «Просвіти» входило 175 членів, чисельність членів товариства поступово збільшувалася [13].

Певні зміни в керівному складі повітової філії калуської «Просвіти» відбулися в 1913 р. Газета «Калуський листок» (Іван Куровець, будучи головою повітового комітету Української народно-демократичної партії, у 1912 році створив її повітовий друкований орган — «Калуський листок») (додаток Ї) повідомила 12 травня 1913 р.: «В сали Народного дому в Калуші відбулися загальні збори філії «Просвіти» при участі 60 членів. Відкрив зібрання голова філії доктор Андрій Кос. На грошовому рахунку філія мала 183 корони. До складу нового Виділу філії увійшли Андрій Кос, др. Іван Куровець, проф. Таранько, акад. Лесь Ягенчук, директор Торговельної спілки

Осип Ткачук, др. Олександр Чорненко, Юрко Посацький з Хотіня. Заступниками обрано Стефана Загаєвича, Тараса Критовського та Кузьму Пукіша з Мостищ». Наприкінці зібрання було проголошено звернення зборів до населення: «Звертаємося до всі наших людей, яким лежить добро наших читалень на серці, щоби йшли до нашого товариства за порадами, а ми зі своєї сторони доложимо всіх старань, щоби новообраний Виділ проявив себе могутньою працею і потужним вислідком з неї» [52].

Напередодні Першої світової війни в 1912 р. на Калушині діяло близько 30 читалень «Просвіти», в яких налічувалося понад 2500 членів [52]. Тенденція до розбудови читалень товариства на початку ХХ ст. посилювалася. Виділ «Просвіти» в Калуському повіті в 1912 р. констатував: «Головною підставою всякого просвітнього руху в кожній громаді повинна бути читальня. Тож нашим стремлінням буде подбати, щоби в кожній громаді була власна читальняна хата, пригожа на всякі збори, і крамниця» [52]. При філії калуської «Просвіти» створювалися різноманітні гуртки: драматичні, хорові та ін. [13].

Значний вплив у Калуському повіті на поширення ідей просвітництва і діяльність місцевої «Просвіти» мали Іван Франко, його син Андрій (1887–1913), Тарас (1889–1971) і Петро (1890–1941), дочка Ганна (1892–1988) та переважна частина представників досить розгалуженої Франкової родини [50]. Калуш тісно пов'язаний з іменем Каменяра, адже тут І. Франко в червні 1880 р. ночував у поліцейській дільниці, коли його, попередньо заарештованого біля Коломиї, «шупасом», тобто під конвоєм, вели до рідного села Нагуєвичів. З поліцейського донесення від 13 червня 1880 р. довідуємося: «Коломийське староство доставило» І. Франка до Нагуєвичів. Саме в Калуші він вимушено перебував у ніч з 11 на 12 червня 1880 р. [17, с. 27–29].

У серпні 1884 р. І. Франко виступив в м. Калуш з доповіддю «Дума про те, як гетьман козацький Самійло Кішка втікав з турецької неволі», коли мандрував із студентами Прикарпаттям. На зустрічі був присутній професор Олександр Огоновський, а зібрані кошти вдалося залучити на будівництво калуського Народного дому. У своїй промові І. Франко кинув гасло: «Хай жие

хемія!» Газета «Діло» писала: «Особливу увагу зібраної публіки звернула на себе «Дума про те, як гетьман козацький Самійло Кішка тікав з турецької неволі», проголошена І. Франком [23].

Пізніше, 12 серпня 1981 р. на фасаді міського Народного дому встановлено пам'ятну дошку з барельєфом І. Франка про його коротке перебування в Калуші. Урочисто 12 серпня 1981 р. відзнаку відкрив племінник Володимир Онуфрійович Франко (1906–1981 рр.) – активний член товариства «Просвіти» і керівник спортивно-військового товариства «Луг» [52].

З 1904 р. можна говорити про встановлення більш тісних зв'язків І. Франка з Калушем, особливо з Підгірками. Протягом 1903 р. він разом із своїм рідним братом Онуфрієм (1861–1913 рр.) продали рідну батьківську спадщину в селі Нагуєвичах і разом купили землю із будівлями та ділянкою лісу в Підгірках Калуського повіту. Причиною такого серйозного рішення були складні сімейні обставини. Вітчим Григорій Гаврилик привласнив собі все спільне майно у с. Нагуєвичах як війт. Тому брати, на жаль, змушені були судитися, а пізніше – виїхати з Нагуєвичів. Проте середній брат Захарій-Михайло (1859–1942 рр.) все ж таки залишився в рідному селі, тому що його дружина «рішуче відмовилася від купна нездалої, на їх думку, землі» і на сімейній нараді категорично виступила проти переїзду до Калуша [52].

Отже, місцевий осередок товариства «Просвіта» в Калуші всіляко сприяв розвитку української національної самосвідомості серед міщан [13]. Важливу роль у цьому відіграв також розвиток освіти. У ХІХ – на початку ХХ ст. в місті виникає низка шкіл, відповідно послідовно більшає кількість класів, вчителів та учнів [13]. Ще в 1874 р. в Калуші працювали 4-класова хлоп'яча та однокласна дівоча школи з польською мовою навчання. У хлоп'ячій школі було всього чотири вчителі: директор (Ян Громадко – священик-катехит), вчителі: Аманд Карпінський, Юліян Нітман і Ян Староміський. У дівочій школі навчали учнів священик-катехит і вчителька (Марсея Яворська) [13]. У 1880 р. в місті працювали 4-класова хлоп'яча і 2-класова дівоча школи. Того ж року калуські школи були об'єднані шкільною округою з містом Долиною

[13]. У 1895 р. в Калуші функціонували вже 6-класова хлоп'яча і 6-класова дівоча школи, де навчалось близько 150 дітей і працювало 7 вчителів [13].

Як бачимо, діти з українських сімей калушан мали змогу здобувати початкову і середню освіту, щоправда, польською мовою, що домінувала в освітній сфері усієї Галичини. Українські гімназії в австрійський період, услід за Академічною гімназією у Львові – найстарішою гімназією з українською мовою викладання, що стала повністю україномовною з 1874 р. (раніше мови викладання – латинська, німецька, пізніше – польська), були створені у Івано-Франківську, Коломиї, Тернополі та Перемишлі [76].

Водночас щодо початкових шкіл для русинів-українців, то вони існували з українською мовою викладання. Окрім самого міста Калуша, народні школи відкривалися в цілому повіті. Так, в 1897 р. на Калушині до школи ходило 7217 дітей, а в 1899 р. – 8416 дітей. У 1900 р. в Калуському повіті існувало аж 54 народні школи [13]. Протягом ХІХ ст. народні школи Калушини, як і всієї Галичини, працювали за державною програмою, а навчання проводилося, в основному, німецькою і польською мовами. Рідною ж «руською», тобто українською мовою довгий час викладалася тільки релігія, якої навчали здебільшого греко-католицькі священики – єдині представники освіченої інтелігенції в русько-українському суспільстві до середини ХІХ ст. [13].

Українські громади посильно боролися за відкриття українських шкіл. Відомі діячі Калушини, спираючись на місцеву українську інтелігенцію, складали петиції до урядових установ, а також ставили це питання перед шкільною окружною радою. Українські послы калуської Руської ради неодноразово порушували питання про відкриття українських шкіл у Галицькому крайовому сеймі, в т. ч. надсилали особисті прохання не тільки до Львівського намісництва, а й до т. зв. Надвірної віденської канцелярії, зокрема Державної Ради [13]. Такі рішучі заходи дали свій позитивний результат. Австрійський уряд змушений був дозволити відкриття в м. Калуш української школи. Калуська цісарсько-королівська шкільна рада дала дозвіл, щоб відкрити в місті 4-класову хлоп'ячу і 4-класову дівочу школи з українською

мовою викладання. Це, безумовно, була велика перемога калуської української інтелігенції. Проте поляки, маючи ключові важелі впливу на освітній процес у Галичині в останній третині XIX – на початку XX ст., далі чинили перешкоди для відкриття українських шкіл на Калущині [13].

Загалом на початок Першої світової війни в Калуші функціонували чотири школи: 6-класова чоловіча німецько-польська школа, 6-класова дівоча німецько-польська школа; 4-класова хлоп'яча українська школа, 4-класова дівоча українська школа [13]. Як відомо, наприкінці XIX ст. в місті була відкрита також єврейська гімназія, яку в 1911 р. очолював П. Палюшинський [13].

Що ж до Руського (з 1912 р. – Українського) педагогічного товариства (далі – РПТ або відповідно УПТ) (пізніше – «Рідна школа») в Калуші, заснованого в 1881 р. у столиці провінції Львові, то воно бере свій відлік з перших років XX ст. У Народному домі міста визначні громадські діячі зібралися в 1881 р. на свої перші, установчі збори з метою створення осередку РПТ у м. Калуш. Там промовив слово відомий письменник Михайло Козоріс, що вказав на важливість існування такого осередку для розвитку калуської української національної школи. Учасники зборів підтримали ідею головного львівського осередку РПТ, що працювало над вирішенням проблем освіти українського населення в Галичині – початкової, середньої і вищої – та наданням моральної і матеріальної допомоги учням і студентам. Водночас було підтримано ідею про створення в м. Калуш філії РПТ. Головами якої обрано Михайла Козоріса та Івана Куровця [13].

У 1908 та 1912 рр. І. Куровця став послом до Галицького крайового сейму від Калуського повіту, а в 1910 р. – одним із засновників Руського лікарського товариства. Він активно співпрацював з Науковим товариством ім. Т. Шевченка, що виникло на основі однойменного Літературного товариства в 1892 р. І. Куровець як громадський лідер русинів-українців у Калуші збирав та фінансував бібліотеку в приміщенні місцевого Народного дому, що була доступна кожному охочому [32]. Крім того, в місті він став

одним із засновників місцевої філії «Хлопського банку». Як меценат, він був одним із фундаторів Народного дому та калуської греко-католицької церкви святого Архистратига Михаїла. Водночас І. Куровець власним коштом видавав просвітницьку газету «Калуський листок», яку безкоштовно роздавав селянам. У газеті відомий лікар здійснював просвітницьку діяльність: навчав селян надавати першу медичну допомогу, вчив особистої гігієни тощо [33].

Члени філії РПТ домоглися відкриття для дітей дошкільного віку спеціальних виховних закладів у Калуші – т. зв. «захоронки», а також заснування учительської семінарії для підготовки освічених учительських кадрів. Водночас планувалося домогтися організації приміщення для 4-х класів хлоп'ячої школи, а в найближчому часу – видати друком книги з історії України. На жаль, останні заходи не були реалізовані через перешкоди з боку польських чиновників, що чинили опір українізації освіти в Галичині, вбачаючи в цьому потенційну небезпеку для порушення монополії місцевих поляків на владу [13]. Великими зусиллями голові філії Товариства вдалося в 1908 р. відкрити курси для неписьменних калушан, які потім переросли в учительську семінарію в Калуші, а також заснувати бурсу [13].

Надзвичайно важливу роль у національному житті галицьких русинів-українців другої половини XIX – початку XX ст. відіграла періодична преса рідною мовою, започаткована виданням «Зорі Галицької» в 1848 р. У Калуші першоджерела місцевих україномовних часописів були пов'язані з іменем вищезгаданого Івана Куровця (1863–1931 рр.) – засновника Народного дому в місті, видавця часопису-двотижневика «Калуський листок», що виходив у 1912–1914 рр. Будучи головою повітового комітету Української народно-демократичної партії (далі – УНДП) – найбільш впливової української партії в Галичині національно-демократичного спрямування, І. Куровець створив її друкований повітовий орган у 1912 р. під назвою «Калуський листок», що став першим калуським часописом. Особливість «Калуського листка» полягає в тому, що у висвітленні подій у місті й Калуському повіті часопис був дуже інформативним. У ньому містилися важливі політичні новини краю,

інформація про життя і діяльність калуських культурно-освітніх товариств, матеріали про соціальні й господарські проблеми мешканців Калушини, санітарний стан тощо. І. Куровець був одночасно редактором та видавцем славнозвісного часопису «Калуський листок» [32; 33].

У першому номері двотижневика 5 січня 1912 р. редактор, описуючи свої найщиріші наміри служити калуській громаді, писав: «Ідемо, як рідні до рідних. Як свій до свого, без облуди і фальшу». Як двотижневик «Калуський листок» виходив друком до 1913 р., а в 1913 р. – тричі на місяць, обсягом приблизно до 4–6 сторінок [50].

Що ж стосується архітектури, то на початку ХХ ст. на Калушині були споруджені кам'яні будинки, частина з яких збереглася до сьогоднішніх днів. Наприклад, це будинок т. зв. «червоної школи» (додаток Й), де тепер розташований Калуський ліцей №1 Калуської міської ради [13]. До початку Першої світової війни був зведений також урядовий будинок калійного комбінату, ратуша, приміщення сучасного училища культури. Як правило, житлові кам'яниці в місті належали переважно євреям [13]. Зрозуміло, що в будинках проживали різні люди і за соціальним статусом, і за національною належністю. Приблизно в той самий час, як і ратуша в 1894 р., було збудовано колишнє приміщення польського товариства «Сокіл» (додаток К). Народний український дім був збудований у 1907 р. за кошти місцевої української громади [57].

Духовне життя української громади м. Калуша зосереджувалося навколо ГКЦ, церковних храмів. Про українську церкву Святого Михаїла (додаток Л) в Калуші, збудовану в 1904 р., очевидці-сучасники писали: «Руська (українська) церква Св. архистратига Михаїла дерев'яна, поверховно не показна, лежить близько мурованого гостинця. Середина її красно вималювана, має красний іконостас з образами на блясі і мальованими з Монахієм спровадженими». У 1906 р. церкву святого Архангела Михаїла відвідав митрополит ГКЦ Андрей Шептицький. Зі збільшенням кількості мешканців м. Калуша в 1913 р. було збудовано новий храм на вулиці Калійній

(сьогодні – майдан Шептицького). Церква ж Святого Михаїла, збудована з цегли, в такому стані збереглася до наших днів [13].

Водночас у Калуші в австрійський період функціонував костьол Римо-Католицької церкви (далі – РКЦ), про який сучасник подій писав у 1884 р.: «... Латинський костел року 1830 за панщини руськими людьми в готичнім стилі з цегол збудований. При будівлюванню єго положено злі фундаменти, крім того попукані дві стіни нави костельної, зіставляючи широку щелину, у котру і руку упхати можна. Обі фронтові муровані вежі, котрі в собі дзвіницю містили, мусили бути для щоденного грозячого подання перед двома літами знесені, а на місцю їх встановлено дві спічасті, бляхові покриті дерев'яні вежі, котрі костелові якісно дивно смішний вид надають». До церковного храму РКЦ ходили й місцеві русини-українці, нечисленна генерація осіб у Галичині з подвійною лояльністю, яких у літературі називають русинами-латинниками. «До костела стоїть помешканє лат. «пробоша», до котрого кілька сот латино-русинів належать, – писав автор. – Крім того знаходяться на території міської дві латинські каплиці: одна менша при улиці проводячої на калуські «сількі жупи», над рікою Сівкою, Св. Йвана Непомука і Св. Антонія Подевського на роздоріжжю за Калушем, новішими часами ревністю викарія відбудована друга» [13].

Таким чином, культурно-освітнє і політичне життя калушан-українців у другій половині XIX – на початку XX ст. було досить активним. Неоціненний вклад у формування української національної самосвідомості жителів Калушини зробила місцева філія Головної руської ради в 1848 р., осередки «Просвіти», Руського (Українського) педагогічного товариства та ін. Калуська «Просвіта» з особливою активністю розгорнула свою національно-культурну діяльність на початку XX ст. Філія місцевої «Просвіти» в той час стала, по суті, основною опорою українського національного руху. Сільські читальні були практично у всіх селах Калуського повіту. Вони стали однією з ключових форм розвитку національної самосвідомості серед селянства.

Головними діячами та організаторами національно-культурної і політичної діяльності русинів-українців у Калуському повіті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були: Іван Куровець – посол до Галицького сойму, лікар; Андрій Кос – адвокат, один із найвизначніших правників Галичини, посол від Калущини до віденського парламенту; Ярослав Коритовський – купець, голова першого З'їзду купців і підприємців у Львові 1908 р.; Осип Ткачук – організатор «Соколів» на Калущині; Іван Белей – уродженець м. Войнилова, редактор часопису «Діло» з 1884 по 1902 рр. та ін. Однак попри значні успіхи української громади та визначних її діячів на ниві розвитку національної культури і політичного життя, не треба забувати, що вони здобувалися в гострій боротьбі з домінуючими в Галичині поляками, польсько-українські суперечності були в центрі національно-політичного життя краю.

Розділ 4. Поляки, євреї та німці в міському житті

У XVIII – на початку XX ст. Калуш був мультинаціональним. Окрім українців, тут проживали поляки, євреї, німці та деякі інші національності. Чимало з них приїжджали до Калуша на роботу в соляній промисловості, що, як відомо, активно розвивалася в краї [38]. Найбільшою етнічною (національною) меншиною у Східній Галичині були поляки, що проживали переважно в містах. Калуш не був винятком, напередодні Першої світової війни в місті чисельність поляків становила 1518 осіб. Для порівняння, в 1900 р. у Калуші проживало 1040 поляків. В австрійський період поляки звичайно зберігали вплив у міській і повітовій адміністрації Калуша, в управліннях промислах, таких як солеварний, калійний і поташовий [13].

Польсько-українські стосунки в Калуші наприкінці XIX – на початку XX ст. мали тенденцію до загострення, як і в усій Галичині, що пояснювалося зростанням національної самосвідомості серед двох народів і зіткненням концепцій «двох П'ємонтів», коли й українці, і поляки вбачали край, з його демократичними можливостями для легальної громадської діяльності, центром національно-державного відродження відповідно України і Польщі. Так, під час виборів у 1897 р. у Підгірках Калуського повіту, місцевий польський дідич Собота намагався зірвати їх проведення: не повідомив місцевому населенню точну дату проведення; потім намагався перешкодити потрапити на місце голосування. У окремих селах були факти побиття селян польськими жандармами і навіть арешт. У 1911 р. під час виборів у Калуші виникли безпорядки, в організації яких польська та українська сторони звинувачували одна одну. Часопис «Діло» навіть повідомляв про те, що до Калуша прибув Стрийський батальйон піхоти та два Перемишлянські ескадрони кавалерії для втихомирення безпорядків. Представники одного з осередків польської партії у травні 1912 р. намагались підкупити виборця із Сівки Войнилівської. Коли їм не вдалося досягти цього, то притягли його до адміністративної відповідальності [23].

Перевагу польського чинника забезпечувала також система місцевої влади, громадського самоврядування. У Галичині зберігалась адміністративна особність панських маєтків і посилювався контроль повітової (пропольської) влади над громадами [76].

Незважаючи на те, що в Галичині формально діяли австрійські конституційні закони, вони забезпечували полякам певні привілеї, а можливості національного розвитку українців максимально обмежували [76].

Поляки вибороли собі також домінуючі впливи на систему освіти в Галичині та швидко надали їй національного характеру. У руках поляків майже цілком перебувала шкільна справа [76].

Атмосферу міжетнічної напруги й конкуренції усталила й польська колонізація західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини [76].

Найчисельнішою національною меншиною в Калуші були євреї. Так, Калуш у 1854 р. налічував 5935 мешканців, з них 3700 становили євреї («жиди», як їх традиційно називали в Галичині) [18]. Калуський жидівський кагал аж до початку XX ст. управляв громадою [13]. Як вже наголошувалося, євреї в значній кількості були орендарями і керували збором податків, і броварів, і солодовень. Отже, здебільшого в руках місцевих євреїв перебували торгівля, промисли й оренда [13].

Єврейське населення значно зросло у Калуші в XIX – на початку XX ст. За шематизмами і статистичними даними, ще в 1858 р. налічувалося понад 3700 євреїв, в 1880–1882 рр. – 4266 осіб, в 1900 р. – 4323 осіб, а напередодні Першої світової війни, в 1914 р. – 4363 осіб [13]. Про те, що деякі євреї в Калуші справді були досить заможними свідчить той факт, що ще 11 червня 1783 р. власник соляних промислів у Болехові І. Потоцький віддав в оренду купцям-євреям Гершлю з Калуша та Менделю зі Стрия солеварні за 32000 золотих ринських [38]. Часом євреї з Калуша отримували концесію на продаж солі. Власне, такі іудеї були найбагатшими у власній громаді, зокрема родина Маєр, Хеллінг, Мондштайн та родичі калуського адвоката Герша Манделя найбільш відомого в другій половині XIX ст.) та ін. [60]

Деякі багаті євреї мали місце в магістраті. Наприклад, наприкінці XIX ст. мером Калуша став Мойше Маєр. Він отримав прізвисько від місцевих жителів «правитель Калуша». Існувала навіть легенда про те, що М. Маєр нібито міг закупити ціле місто [13]. Він був перший ортодоксальний іудей, обраний бургомістром Калуша. М. Маєр виступав основним спонсором будівництва в історичному центрі Калуша нової синагоги – як символу кремезних позицій калуського єврейства, що зосередили у своїх руках місцеву броварню, виробництво цукерок, різного алкоголю, шкіряних виробів, переробку м'яса, торгівлю металу, лісу, а також аж 90% «торгових точок» базару [60].

Заможні євреї проживали в престижних районах міста в комфортних умовах. Декілька найзаможніших родин мешкали в двоповерхових кам'яницях, що розташовувалися на вулиці Станіславській та прилеглий до неї частини теперішньої вулиці М. Грушевського в Калуші. У свою чергу, єврейські м'ясники та дрібні трейдери (торговці, котрі хочуть отримати прибуток від купівлі-продажу) мешкали вздовж вулиці, що йшла від ринкової площі і аж до єврейського кладовища, на вуличках Оберволь та Унтерволь. Водночас нечисленні єврейські ремісники мешкали довкола синагог і двох єврейських шкіл – хедерів [60].

У місті функціонувала єврейська синагога, збудована ще в 1825 р. за власні кошти Гаона Якоба Ашкеназі Лобербаума. Там проводилися обрядові відправи і наради [13]. Існували й дві трохи менші синагоги: Стретенера та Шабсая Менделя. Ще одна синагога в місті була хасидською (хасиди – це представники хасидизму, ортодоксальної течії юдаїзму), нею опікувався Реббі Раппопорт з Перегінська. Цікаво, що в Калуші функціонували єврейська баня та ритуальна бійня для худоби [60]. Напередодні Першої світової війною євреї заснували міську промислову школу під назвою Бет Якоб, де їхніх дітей навчали промислів та торгівлі [13].

Ставлення міських жителів інших національностей до євреїв традиційно було толерантним. Так, у Калуші раніше не було єврейських погромів

протягом майже чотирьох століть, навіть у період Хмельниччини, провідниками якої в краї були Іван Грабовський та Семен Височан. Проте на початку Першої світової війни, коли Калуш потрапив під російську окупацію, євреї стали його першими жертвами в кінці 1914 р. – першій половині 1915 р. [59]. Під час воєнного лихоліття євреї Калуша потерпіли від збройного насилля. Була створена навіть єврейська поліція в 1919 р. для «охорони народності», зокрема Ландеман був призначений комендантом [13]. Цікаво, що в 20-х роках XX ст., уже під владою Другої Речі Посполитої, в Калуші був збудований єврейський культурний центр [18].

По сьогоднішній день у м. Калуші зберігся великий єврейський цвинтар. «Науковці на калуському єврейському кладовищі нарахували 1000 надгробків», – писав ізраїльський історик, викладач Єрусалимського університету і представник організації «Єврейська Галичина і Буковина» Ілля Лур'є. Серед пам'ятних поховань на цвинтарі є й найдавніші, з кінця XVII – початку XVIII ст., але найбільше – поховання XIX – початку XX ст. [22]. «Не так багато старих збережених пам'ятників, – зауважив І. Лур'є. Цікаві пам'ятники XVIII століття. Вони відрізняються від інших рельєфним зображенням букв, рук та звірів. Це пам'ятники епохи бароко». Науковці припускають, що тут поховано чимало представників єврейської наукової еліти. Водночас у Калуші було поховано представників хасидських лідерів-цадиків, яким приписували надприродні здібності та особливий шлях, нібито складений для них Всевишнім [22].

Показово, що існувало припущення про існування в Калуші зовсім іншого єврейського цвинтаря, але І. Лур'є аргументовано це спростував: «Нам здається, що в Калуші був один єврейських цвинтар. Важко уявити, що було два. Так, кладовище було більше і частина його була пізніше добудована і зруйнована. Можливо, що з цих зруйнованих частин якісь пам'ятники тодішні єврейські общини перенесли поближче до центру кладовища. Але це тільки припущення. Ймовірно, що кладовище розросталося поверх старих могил і

ставилися нові пам'ятники, які насаджували один на одного. Тому вони – різних епох і періодів» (додаток М) [22].

Крім поляків та євреїв, у Калуші та околицях проживали німці. Німецькі поселенці складали невеличку частинку мешканців Калуша і Калуського повіту. Під Калушем, у Новому Калуші і в селі Бані, німці жили ще від 1800 р. Німецькі колоністи займалися досить зразковим сільським господарством. Вони споруджували євангелістські кірхи – євангелічно-лютеранські церкви. Щодо тодішньої повсякденності німців, то вони суворо дотримувалися прабатьківських традицій, а свою молодь виховували у високоморальному дусі. Значна частина (161) німецьких колоністів проживали біля м. Калуша у селі Сівка [13]. Як свідчать першоджерела, німецькі поселенці підтримували тісні зв'язки з місцевим українським населенням [13]. Щодо віровизнання, то ці німці належали до двох конфесій католицької і лютеранської.

Ще в 1783 рр. виникли дві німецькі колонії у Калуші – Ландестер й Угортечель [13]. Але в липні 1904 р. сталася пожежа і з німецької колонії залишилося одне згарище. «Як вогонь піднявся догори, одному богу відомо, але як завжди буває в таких випадках, до біди багато не треба. Будинок загорівся, від нього другий, і так запалала вся колонія», – розповідав краєзнавець Євген Мазур. З колонії залишилося тільки попелище практично за дві години. На щастя, німці-колоністи не опустили свої руки, та й міська влада Калуша не стала осторонь біди. За короткий час було складено звернення до цісаря Франца-Йосифа у Відень, де закликали про допомогу. Таке звернення дало свій результат. Як наслідок, господарі-німці отримали для будови за порівняно низькими цінами із державних лісів дерево. Держава навіть надала постраждалим німцям грошовий кредит під низький відсоток. Німецькі поселенці приступили до роботи, і вже за рік-півтора їхня колонія була, в основному, відбудована [64].

Питання національної (етнічної) належності галичан у XIX ст. нерідко було дискусійним, що знайшло відображення і серед мешканців Калуша. Так, етнічне коріння Михайла Фельчинського – засновника славетної ливарні –

походить з центральної Польщі. До Калуша він потрапив, ймовірно, з німецькими колоністами десь на межі XVIII–XIX ст. [55]. Проте, за іншими дослідженнями, сім'я Михайла Фельчинського походить з місцевих українців [56].

На зламі XIX і XX ст. в Калуші функціонувало чимало громадських товариств і спілок національних меншин, насамперед, поляків та євреїв. Щоправда, серед жителів Калуша вони не були в меншості, але в Галичині значно поступалися за чисельністю корінному етносу – русинам-українцям. Наприклад, активним культурним осередком польської громади міста стало товариство «Сокіл» (1894 р.) («Сóкіл» – спортивно-патріотичне товариство, що відіграло значну роль у національному відродженні слов'янських народів, зокрема українців, поляків, чехів та ін.), у власності якого був особистий будинок із величезним глядацьким залом та добре облаштованим гімнастичним знаряддям. З цим товариством також пов'язано створення Міського парку імені К. Сокола, який є частиною сучасного парку імені Івана Франка. У місті існувало польське туристичне Татранське товариство, польський хор, драматичний гурток, діяльність яких фінансувала копальня солі [57].

З 1898 р. почалося будівництво споруди польського товариства «Сокіл» у Калуші. Інженери Мечислав Рибчинський та Мечислав Лангер розробили безкоштовно проєкт і план будівництва. Антоній Вурст та Каєтан Косач створили комітет будови, що забезпечував реалізацію проєкту. Фінансовими справами керували ксьондз Юзеф Шелігевич та директор каси ощадності Станіслав Геллебранд. У липні 1906 р. відбулася посвята-закладання першого каменя в будівництво, а 8 вересня 1907 р. – урочиста посвята красивої будівлі калуського «Сокола». Сцену в глибині залу декорував Станіслав Ясінський [57]. Цікаво, що на першому поверсі над приміщеннями товариства і вестибюлем розташовувалося казино. На спорудження будинку товариства було використано 5150 австрійських корон і 49 гелерів [57].

У Калуші народилося багато видатних діячів різного етнічного походження. Для прикладу, поляк Матвій Красуцкі (Красуцький) заснував фонд убогих, Дім калік [13]. Вацлав Фідлер – останній польський бургомістр Калуша у складі Другої Речі Посполитої (до 1939 р.), як етнічний німець міг врятуватися, але категорично відмовився. Він героїчно вирішив розділити з калузькими поляками їхню нещасливу долю, репресований радянськими «визволителями» на початку Другої світової війни, загинув у сталінських концтаборах. Тадеуш Розвадовські – визначний польський генерал, що народився в 1866 р. у селі Бабин Калуського повіту. Відомим окулістом, професором Львівського університету і Гданської медичної академії був Тадеуш Крвавич. Водночас Францішек Ян Смолька – правник, що народився в Калуші 1810 р, де навчався в німецькій школі, протягом дванадцяти років (у 1881–1893 рр.) – президент австрійського парламенту, похований в 1899 р. на Личаківському цвинтарі у Львові [61]. За деякими свідченнями, калушанином був Михайло Фельчинський, що, як відомо, в 1808 р. заснував у Калуші власну фірму з відливання дзвонів [62]. Йонаш Штерн – єврейський художник, народився в Калуші 1904 р., один з основоположників польського авангардизму [23].

Таким чином, активну культурно-освітню і політичну діяльність у Калуші, поряд з русинами-українцями, в другій половині XIX – на початку XX ст. проводили як поляки, так і євреї, і німці. Загалом населення Калуша від початку XIX ст. і аж до Другої світової війни складалося з трьох більш-менш рівних за чисельністю груп: українців, поляків, євреїв (по 30%) та 10% німців. Однак у досліджуваний період траплялося так, що євреї домінували серед міщан (наприклад, складали 40% населення Калуша в 1900 р. і посідали вагомі позиції в місцевому управлінні та торгівлі) [59].

Названі чотири етнічні спільноти Калуша змогли доволі мирно співіснувати в міському житті австрійського періоду, інколи навіть спільно виступали проти «чужих», представників інших етносів / націй. Як приклад, місцеві калушани не дозволили зайняти домінуючі позиції в місті вірменській

етнічній громаді, що на той час посідала досить впливові позиції в сусідньому від Калуша Станіславіві [59]. Свою невичерпну частку в соціально-економічний і духовно-культурний розвиток міста внесли представники різних народів, що проживали на території міста. Польська громадськість згуртувалася навколо товариства «Сокіл» [13].

Розділ 5. Методичні аспекти вивчення досліджуваної теми в школі

Шкільне історичне краєзнавство – один із найважливіших засобів всебічного розвитку учня та його становлення як патріота і свідомого громадянина України [73]. Історичне краєзнавство в школі виступає підґрунтям для збагачення знань учнів про рідний край, виховує любити свою вітчизну, розвиває уміння та навички дослідницької пошукової роботи [70].

Шкільна краєзнавча робота здійснюється планомірно, структуровано й організовано, а не стихійно, та відповідно до вікових можливостей школярів. У свою чергу, така робота ділиться на класну й позакласну. Позакласна включає в себе наступні види: масову, групову та індивідуальну. Для прикладу, масові форми шкільного історичного краєзнавства можуть проводитися у формі вечорів, олімпіад, конференцій, усних журналів, вікторин, КВК та ін., групові ж – у формі гуртків, товариств, клубів, лекторіїв, редколегій газет, редакцій рукописних збірників, екскурсій, походів, експедицій тощо. Водночас індивідуальні форми – це роботи учнів з краєзнавчою літературою, матеріалами архівів, музеїв, бібліотек, листувань, збору спогадів, фотографування, підготовки письмових краєзнавчих робіт. На наш погляд, для спільної історичної краєзнавчої роботи найбільш поширеною формою організації учнів у школі є гурток [75].

Гуртки можуть мати абсолютно різні назви та базуватися на різноманітних темах. Однак щодо пропонованої теми «Місто Калуш у другій половині XIX – на початку XX століття» можна використовувати такі назви гуртків, як «Моя земля – земля моїх батьків», «Юні краєзнавці», «Краєзнавці Калущини», «Калушезнавці», «Родиме місто», «Дзвонарі», «Юні фольклористи», «Археологи», «Етнографи», «Звод пам'яток історії та культури» та ін. У таких краєзнавчих гуртках учні мають змогу працювати в колективі, виконувати індивідуальні заняття, розвивати свої комунікативні та мовні здібності, займатися пошуковою діяльністю, брати безпосередню участь у дослідженні та вивченні пам'яток культури та історії рідного міста Калуша.

Необхідно систематично виховувати в школярів національну та громадську самосвідомість. Адже компетентнісний підхід наголошує на важливості усвідомлення учнями своєї ідентичності, а також активної громадської позиції [70]. Зробити це на уроках історії в школі цілком можливо і необхідно, наприклад, за допомогою розгляду подій XIX – початку XX ст. крізь призму своєї родинної історії, складання генеалогії – допоміжної історичної дисципліни, що вивчає походження та родинні зв'язки осіб, родовід якоїсь людини, історію родів і сімей.

Звичайно, розвиток історичного шкільного краєзнавства не можливий без місцевого туризму, учнівських туристських походів і подорожей рідним Калушем [73].

Щиро переконана, що нижчевказані поради допоможуть ефективніше сприяти розвитку краєзнавства в школі:

- засоби мотивації учнів повинні бути дієвими: молодших учнів у гуртках можна мотивувати яскравими наліпками за пошукові роботи, старші класи – додатковими балами з історії України відповідно до періоду, який вивчається, чи цікавою додатковою інформацією із важкодоступних для учнів джерел, чи цікавими фактами про певний період з історії Калуша тощо;
- дослідницькі краєзнавчі уроки або факультативні заняття замість традиційних;
- методичні інтерактивні схеми і структуровані рекомендації або нестандартні зразки вивчення краєзнавчих об'єктів Калущини;
- навчально-практичні роботи з джерелами;
- тематичні бесіди і вечори;
- умови для самореалізації, щоб учень сам став керівником краєзнавчих пошуків;
- метод проектів (короткострокові, середньострокові, довгострокові; індивідуальні та групові);

- екскурсії до Краєзнавчого музею Калущини;
- зустріч із краєзнавцями з калушезнавства, наприклад, ближче знайомство з Іваном Тимівим, членом Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії Івана Франка та ін.

Виховний потенціал шкільного історичного краєзнавства варто реалізовувати також через призму відомих земляків імперського періоду, причому діячів різних національностей, наприклад, Івана Куровця, Михайла Козоріса, Вацлава Фідлера, Тадеуша Розвадовські, Тадеуша Крвавіча, Францішека Яна Смольки, Йонаша Штерна та ін. Тут можна використовувати такі дидактичні ігри, як «Візитка», «Впізнай героя», «Показуха», «Криве дзеркало», «Лови підказку», «Аукціон імен», «Вірю не вірю» тощо.

Що ж до розвиваючого потенціалу, то варто звернути увагу на пошукову роботу школярів. Прикладом може бути складання статистичних таблиць у відсотковому варіанті чисельності, національної (етнічної) і соціальної структури населення міста Калуша. Зокрема, цікавою пошуковою роботою буде порівняти кількість єврейського населення Калущини у різні періоди. Можна й запропонувати учням виокремити ключові особливості кожної національної меншини, яка проживала в Калуші протягом кінця XIX – початку XX ст. Скласти родовід – також неабияке захоплене заняття, хоч і досить не просте! Адже саме тоді школярі й зрозуміють, звідки насправді походять їхні родинні корені та зрозуміють на власному прикладі різноманітність етносів у нашому місті.

Якщо говорити про втілення компетентностей у навчальний простір, то переконана, що важливим у шкільному історичному краєзнавстві буде вивчення історії підприємства «Калі». Адже в процесі досліджень учні матимуть змогу розвивати економічну та підприємницьку компетентність. Школярі зможуть простежити економіку солеварних промислів Калуша. Цікавим завданням буде підрахувати, скільки видобувалося та експортувалося солі в різний часовий період, як це впливало на економіку міста, а це – вже

математична компетентність. Доводити та спростовувати свої думки – мовна компетентність. Тут можна ефективно використовувати такі дидактичні ігри: «Синтез думок», «Спільний проект», «Карусель», «Концентричні кола», «Вирішення проблем» тощо.

Варте уваги й броварне та дзвоноливарне виробництво в Калуші під австрійською владою. Школярі матимуть змогу поміркувати, чому склалося так, що «Пиво цісарське калуське з бровару», яке на початку Першої світової війни складало гідну конкуренцію баварським, чеським і навіть львівському пиву, сьогодні, в незалежній Україні, фактично не розвивається, а саме броварне підприємство занепадає. Щодо дзвоноливарної справи, то учні зможуть простежити сімейну історію братів Михайла, Людвіка, Каєтана та Івана Фельчинських, зробити припущення щодо того, яке ж справжнє їхнє походження, чому так сильно цінувалися калуські дзвони та наочно побачити зразки дзвонів у краєзнавчому музеї Калущини, а також особисто познайомитися з відомим калушезнавцем Іваном Тимівим, що займається дослідженням славнозвісних калуських дзвонів. Пропоную проводити щодо пропонованої проблематики такі дидактичні ігри: «Коло ідей», «Кожен учить кожного», «Дерево рішень», «Займи позицію», «Зміни позицію» тощо.

Доцільним буде проводити брейн-ринги, дискусії, дебати, ярмарки, аукціони тощо, які неабияк розвивають комунікативну компетентність у школярів. На ярмарках і аукціонах вважаю буде доречно «продавати» або «обмінювати» речі, які були актуальними в торгівлі того часу. Наприклад, це може бути калійна сіль, збіжжя, шкіри, грубі сукна, кожухи, полотна, одяг, м'ясо, худоба, деревина, бринза, сир, сметана та ін. На нашу думку, можна провести такі ігри відповідно до даної тематики: «Кіт в мішку», «Корова» (товар), «Рекламна кампанія», «Буреме», «Шифограма», «Історичний експрес» тощо.

Цікавими для школярів будуть і проблемні запитання: «Якби Ви були простим селянином того періоду, то які б пам'ятні дати для Вас було важливо відзначати?», «Як можна було удосконалити в той час вистави у стодолах? Чи

говорить це про високі духовні цінності українських селян, якщо стодоли під час українських вистав були переповнені селянами?», «Чому в Калуському повіті досить пізно порівняно з іншими повітами було відкрито українські школи? Які були перешкоди?», «Яке відношення мав Каменяр до Калущини? Чим він запам'ятовся краянам?», «Чому медицина в Калуші була такого низького рівня на кінець XIX – початку XX століття?» та ін. Усі вони будуть розвивати критичне мислення у школярів. Статистичні таблиці також будуть доречними під час вивчення культурно-освітнього життя калушан австрійського періоду. Адже тут є різні цифри шкіл, відкриття читалень, бібліотечного фонду за роками і т. п. Для висловлення думок школярів пропоную використати дидактичні ігри, такі як «Картина, що оживає», «Історичне читання», «З вуст в уста», «Історична фантазія», «Словесний теніс», «Напиши наступнику листа», «Ажурна пилка» тощо.

Надзвичайно цікавим дослідженням, на наш погляд, буде з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки діяльності різних українських організацій: Калуської руської ради, Народного дому, філії «Просвіти», Руського (Українського) педагогічного товариства, українського хору «Боян», «Жіночої громади» (з 1917 р. – «Союз українок»), завдяки чому буде вдосконалюватися логічна компетентність учнів. З пропонованих тем можна проводити турніри, вікторини, мандрівки, КВК, кіноуроки, телеуроки, відеоуроки, уроки-спогади, уроки-усний журнал та ін.

Очевидно, що дидактичні ігри з історичного краєзнавства є одним із визначальних чинників у вивченні історії Калуша другої половини XIX – початку XX ст.

Проте, найскладнішою формою краєзнавства є шкільна експедиція. У даному випадку найдоцільніше буде організувати історичну експедицію. Підготовчий етап – організаційний. Перший практикум, як правило, проводиться у класі та шкільній бібліотеці або в Калуській центральній бібліотеці імені Тараса Шевченка. Другий – у класі та Державному архіві Івано-Франківської області. Третій – у краєзнавчому музеї Калущини. У свою

чергу, другий етап підготовки школярів до історичної експедиції проводиться у формі цікавих практичних занять. І останній, третій етап – камеральна обробка матеріалів (систематизації знайденого матеріалу, нотація особистих спостережень, складання паспорту тої чи іншої історичної пам'ятки, підготовка до звітної шкільної конференції тощо).

Таким чином, можна використовувати абсолютно різні за видами, методами, засобами та формами навчання дидактичні ігри, вправи, уроки, які безпосередньо стосуються вивчення історії міста Калуша в другій половині XIX – на початку XX ст.

ВИСНОВКИ

Калуш у досліджуваний період – в 1848–1914 рр. – зазнав збільшення кількості населення, розвитку місцевих промислів та торгівлі на капіталістичній основі, активізації культурно-освітнього та політичного життя калушан-українців як корінного етносу в Галичині, а також великого впливу на міське життя інших національностей, що проживали в місті.

Чисельність, національна (етнічна) і соціальна структура населення м. Калуша в другій половині XIX – на початку XX ст. поступово зростали. Це перетворило невелике містечко Калуш у порівняно значний за кількістю населення і впливами повітовий центр однойменного повіту. Окрім русинів-українців, у місті було багато осіб єврейської національності (4323 осіб на 1900 рік), менше – поляків (1040 осіб – 1900 рік) та німців. Національні меншини – євреї, поляки і німці – відігравали важливу роль у місцевому житті і навіть займали ключові посади, незважаючи на домінування по всій Галичині українського населення, в абсолютній більшості селянства.

Найбільший вплив на перетворення Калуша у відносно велике місто, повітовий центр в Австро-Угорщині мав розвиток капіталізму, товарно-грошових ринкових відносин із середини XIX ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. досить розвиненим у місті було солеварне, броварне та дзвоноливарне виробництво. У 1907 р. було засновано товариство «Калі» для експлуатації солі. Директором спілки в 1907–1914 рр. був С. Маєвський. Зворотнім боком становлення фабрично-заводської промисловості стало посилення експлуатації робітничого класу і розвиток соціально-класової боротьби. Так, у квітні 1910 р. відбувся великий страйк робітників калуських соляних копалень. У травні 1914 р. «Калі» увійшла до складу товариства з експлуатації калійних солей – ТЕСП.

У 1870 р. в Калуші відкрився новий бровар на базі давнього бровару. Його власниками стали євреї Мюльштайн, Шпідель і Вайсман. «Цісарське калуське пиво» складало конкуренцію на той час баварському, чеському і навіть львівському пиву. Крім знаменитої пивоварні, в Калуші функціонував ще

й спирто-очищувальний завод (наприкінці XIX ст.) та фабрика рому і лікеру (наприкінці XIX ст.).

Давні традиції мала на Калушині й ливарна справа. Тут функціонували майстерні із виготовлення дзвонів ще в 1808–1839 рр. Їхніми власниками були брати Михайло, Людвік, Каетан та Іван Фельчинські. У 1808 р. брати Фельчинські започаткували в Калуші фабрику «Дзвоноливарня братів Фельчинських у Калуші». З плином часу найстарший з них у 1928 р. відкрив уже філію Калуської спілки «Ліярня дзвонів Братів Фельчинських Калуш-Перемишль». У місті працювали також дрібні кустарні ремісники: шевці, кравці, кушнірі, суконники, бондарі, ковалі, слюсарі, мельники, ткачі та ін., що обслуговували міщан та селян Калуського повіту.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з розвитком капіталізму в промисловості й сільському господарстві Галичини поживалася також торгівля, що набула піднесення в Калуші. Щопонеділка і щоп'ятниці відбувалися міські торги, особливо жваво було влітку. Торгівля переважно зосереджувалася в руках місцевих євреїв. Найбільшого розмаху торговельні операції досягали в ярмаркові дні, таких ярмарків у місті було 12 на рік, як правило, напередодні великих релігійних свят. В останні десятиліття напередодні світової війни збільшилася постійна, магазинно-крамнича торгівля, що була більш зручною для покупців.

Щодо соціально-економічного життя міста в досліджуваний період, то в кінці XIX ст. в Калуші був закладений водогін. У 1875 р. була введена в дію «Залізниця Ерцгерцога Альбрехта» і відкрита станція «Калуш» на шляху зі Стрия до Станіслава. Калушани отримали змогу подорожувати Галичиною, через Станіславів отримали сполучення з Коломиєю, Чернівцями, Раховом, Тернополем через Гусятин. У 1876 р. було засновано Народний банк, а в 1883 р. в місті почала діяти повітова каса ощадності. У свою чергу, в 1911 р. засновано повітову торговельну спілку. Міське життя поступово набирало сучасного вигляду в різних сферах суспільних відносин.

Однак, на жаль, медичне обслуговування в Калуші було слабо розвиненим, доступним лише для найбільш заможних мешканців. Так, напередодні Першої світової війни в місті налічувалося всього дві аптеки, а після початку бойових дій – залишилася тільки одна. З 1871 р. міську владу очолював Едвард Кумплерт. Як правило, керівні посади в міському управлінні належали полякам та євреям. Русини-українці не мали доступу до керівних посад через брак управлінського досвіду, відносно невисокий рівень освіти, а також опір поляків, що займали домінуючі позиції в суспільно-політичному житті Галичини.

Культурно-освітнє та політичне життя українців у Калуші в другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалося досить стрімко. Калуські дзвони взяли на себе оповіщення міщан про початок українського національного відродження під час Європейської демократичної революції 1848 р., що охопила й Габсбурзьку монархію. Услід за Головною руською радою у Львові – першою українською політичною організацією – була створена Калуська руська рада на чолі з М. Коблянським як одна з кількадесяти місцевих організацій, підпорядкованих центральній раді. Після поразки революційної «весни народів» 1848–1849 рр. український національний рух активізувався в 1860–1870-х рр., коли конституційні й демократичні реформи в Австрії створили можливості для легальної української діяльності. Калуш став одним із центрів національного руху, особливо на зламі XIX–XX ст., коли українська громада мала в своїх руках будинок Народного дому, осередок культурно-освітнього товариства «Просвіта» і український хор під назвою «Боян».

Повітова організація «Просвіти» в місті виникла наприкінці 1903 р., що стало результатом розвитку мережі читалень на Калушині. Очолив місцеву «Просвіту» адвокат Андрій Кос. При калуській філії «Просвіти» діяло товариство «Жіноча громада», засноване в 1907 р. За ініціативою Івана Куровця в 1906 р. було засновано товариство «Просвіти» в с. Підгірках біля Калуша (тепер – один з районів малоповерхової садибної забудови в місті).

Діяльність «Просвіти» Калущини передбачала відзначення ювілейних дат відомих діячів української культури, проведення культурно-масових заходів з метою утвердження української національної самосвідомості. Доповіді, читання рефератів на різноманітні теми з української історії, літератури, мистецтва, господарства краю та ін. – це основні форми діяльності місцевих читалень товариства. 1905 р. у Калуші був заснований окружний відділ Товариства взаємної допомоги українського вчителства – національно-професійна організація для захисту фахових інтересів педагогів.

Активізація національного руху знайшла відображення в заснуванні україномовних часописів у м. Калуші, де, зокрема, напередодні війни виходив двотижневик «Калуський листок» (1912–1914 рр.), редактором і видавцем котрого став І. Куровець. Водночас у місті поступово зростала кількість класів, учителів та учнів, що вивчали українську мову. Щоправда, Калуш так і не став містом, де до Першої світової війни була створена українська гімназія, на відміну від Львова, Перемишля, Івано-Франківська, Тернополя та Коломиї.

Калуш австрійського періоду залишався мультинаціональним містом, де окрім українців, проживали поляки, євреї та німці. Поляки зберігали домінуючий вплив у міській і повітовій адміністрації Калуша, в промисловості – солеварній, калійній і поташовій. Польсько-українські стосунки в Калуші наприкінці XIX – на початку XX ст. мали тенденцію до загострення, як і в усій Галичині, що пояснювалося зростанням національної самосвідомості серед двох народів і зіткненням концепцій «двох П'ємонтів».

Найчисельнішою національною меншиною в Калуші були євреї. Калуський «жидівський» кагал аж до початку XX ст. управляв місцевою громадою. У місті функціонувала єврейська промислова школа під назвою Бет Якоб. Місцеві євреї були купцями, орендарями, збирачами податків та ін., в їх руках здебільшого перебували торгівля, промисли, оренда. Деякі євреї з Калуша отримували концесію на продаж солі. Наприкінці XIX ст. мером Калуша був єврей Мойше Маєр. Він отримав прізвисько від місцевих жителів «правитель Калуша». У Калуші існувала єврейська синагога, збудована ще в

1825 р. Існували й дві менші синагоги: Стретенера і Шабсая Менделя. Напередодні світової війни євреї заснували тут свою промислову школу під назвою «Бет Якоб». До сьогодні в Калуші зберігся великий єврейський цвинтар, який вже давно не діючий.

У свою чергу, німецькі поселенці складали відносно невелику частину мешканців Калуша і Калуського повіту. Ще в 1783 р. виникли дві німецькі колонії в Калуші – Ландестер й Угортечель. Однак у липні 1904 р. сталася пожежа німецької колонії «Новий Калуш», де залишилося тільки одне згарище. Вогнем було знищено 40 селянських обійсть і 60 житлових будинків. Німецькі поселенці підтримували тісні зв'язки з місцевим українським населенням, провадили зразкове господарство.

На зламі XIX і XX ст. в Калуші функціонувало чимало громадських товариств і спілок національних меншин. Активним культурним осередком польської громади міста стало товариство «Сокіл» (з 1894 р.), при якому діяли хор, драматичний гурток та ін. Існувало також польське туристичне Татранське товариство.

Що стосується методичних аспектів вивчення досліджуваної теми в школі, то найбільш доцільно буде використовувати її у шкільному історичному краєзнавстві, а також на факультативних заняттях з історії рідного краю. Шкільні історичні гуртки можуть мати абсолютно різні назви, зокрема «Моя земля – земля моїх батьків», «Юні краєзнавці», «Краєзнавці Калущини», «Калуськезнавці», «Родиме місто», «Дзвонарі» тощо. У вивченні пропонованої теми варто застосовувати дидактичні ігри, проблемні запитання, таблиці, діаграми та схеми, шкільні експедиції. Прикладом цього можуть стати такі дидактичні ігри: «Візитка», «Впізнай героя», «Показуха», «Криве дзеркало», «Лови підказку», «Аукціон імен», «Вірю не вірю», «Синтез думок», «Спільний проект», «Карусель», «Концентричні кола», «Вирішення проблем» та ін. Таблиці, діаграми та схеми можна використовувати для порівнянь у відсотковому відношенні, наприклад, національних меншин Калущини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Опубліковані документи і матеріали

1. Калуш – збірний спогад бувших мешканців Калуша й околиці. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / ред. М. Климишин. Т. 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. С. 478–480. (900 с.)
2. Калуш – місто хіміків. Документи і матеріали. Ужгород: В-во «Карпати», 1970. 176 с.
3. Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772–1849). Документи і матеріали / упорядник: Олег Купчинський та ін. Київ: Наукова думка, 1974. 594 с.
4. Тимів І. Калуш: історія в документах. Збірник документів і матеріалів. Івано-Франківськ: Фоліант, 2017. 160 с.

II. Періодична преса досліджуваного періоду

5. Apteka i perfumerya Dra Beilla. *Kurjer Stanisławowski*. 1905. № 1025. 14 może. С. 4.
6. Вибори в Східній Галичині. *Діло*. 1907. Ч. 97. 15 травня. С. 1.
7. Війна. *Калуський листок*. 1912. Ч. 23. 5 грудня. С. 1.
8. На віче! *Калуський листок*. 1912. Ч. 2. 20 січня. С. 1.
9. Про нужду в Галичині. *Свобода*. 1914. № 22. Ч. 22. 28 травня. С. 1–4.
10. Тарас Шевченко. Його житє і значіне. *Гайдамаки*. 1903. Ч. 23. 1 березня. С. 1–2.
11. Читальня. *Калуський листок*. 1912. Ч. 19. 5 жовтня. С. 1.

III. Монографії, брошури, статті

12. Башманівська Л.А. Літературно-краєзнавчий гурток як засіб художньо-естетичного виховання учнів. *Матеріали п'ятої Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сучасний соціокультурний простір 2008»*. Київ, 2008. С. 74–75.

13. Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку ХХ ст. Дрогобич, 1997. 221 с.
14. Грайнер Ю. Виробництво калійних солей в Польщі. [пер. з польськ. І.Р. Косара]. Львів, 1938. 41 с.
15. Дзвін з Калуша став експонатом Музею історії Мінська. *Вісті Калущини*. 2018. №15. 13 квітня. С. 5.
16. Електростанція ТЕСП була найпотужнішою у краї. За матеріалами «Літопису ВАТ «Прикарпаття-обленерго». Віхи історії. Події та люди», ВАТ «Прикарпаття-обленерго» – 80. *Вікна*. 2010. № 24. 17 червня. С. 10
17. Іваницька Л. Народний музей-оселя родини Івана Франка. *Світлич: культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 27–29.
18. Калуш історичний / за сприяння Ігоря Насалика. Калуш: ПП «Копі-центр», 2017. 10 с.
19. Калуш промисловий / за сприяння Ігоря Насалика. Калуш: ПП «Копі-центр», 2017. 15 с.
20. Кан Ю. Б. Психологічні можливості туристко-краєзнавчої діяльності в системі соціально-психологічної корекції міжособистісних відносин учнів. *Педагогічні науки*. Херсон, 2009. Вип. 54. С. 158–164.
21. Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України: монографічне дослідження; [наук. ред. Ю. Ясіновський]. 2-ге, випр. і доп. вид. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2015. 912 с.
22. Кміть І. Науковці з Ізраїлю дослідили єврейський цвинтар у Калуші. *Вікна*. 2019. № 36. 6 вересня. С. 11.
23. Коломієць М. Історія Калуша і Калущини у датах, цифрах і цікавих фактах. Брошнів-Осада, МПТ «Талія», 1996. 265 с.
24. Коломієць М. Калуському пиву – чотири століття. *Дзвони Підгір'я*. 1999. №8. 25 вересня. С. 3.

- 25.Копчак С.І. Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період / С. І. Копчак. Львів: Вища школа, 1974.
- 26.Королько А. З. Статути «Просвіти» – головний чинник організації діяльності філій і читалень українського культурно-просвітницького товариства в Галичині (остання третина ХІХ – початок ХХ століття). *Калуські історичні студії*. Т. 3. Збірник наукових статей, документів і матеріалів, присвячений 150-річчю створення товариства «Просвіта». Івано-Франківськ: Фоліант, 2019. С. 17–30. (306 с.)
- 27.Костів І.Ю. Калущина – край калійних добрив. *Калуські історичні студії*. Т. 4. Збірник наукових статей, документів і матеріалів. / Упорядник І. М. Тимів; Заг. ред. О. М. Малярчук. Івано-Франківськ: Фоліант, 2020. С. 230. (276 с.)
- 28.Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст. Львів, 1964. 242 с.
- 29.Кучерак М. Нашому місту 578 років. *Дзвони Підгір'я*. 2015. №22. 29 травня. С. 2.
- 30.Маланюк Т. З. Патріотичне виховання учнів основної школи засобами туристсько-краєзнавчої роботи: монографія. Івано-Франківськ, 2017. 304 с.
- 31.Марценюк О. Як зароджувалося промислове виробництво в Калуші. *Нафтохімік*. 2016. № 32. 26 березня. С. 4.
- 32.Мельник Н. Іван-Теодозій Куровець підняв престиж українця в провінційному Калуші. *Вікна*. 2019. № 6. 8 лютого. С. 9.
- 33.Ониськів Д. Іван Куровець і Калуш. *Дзвони Підгір'я*. 2018. № 5. 2 лютого. С. 10.
- 34.Ониськів Д. Перша дзвоноливарня Фельчинських була відкрита в Калуші й успішно працювала в нашому місті понад 130 років. *Дзвони Підгір'я*. 2018. № 16. 20 квітня. С. 11.

35. Ониськів М. Якими засобами догляду користувалися калушани на початку XX ст.: читаємо газету «Kurjer Stanisławowski». *Вісник Калущини*. 2021. № 43. 12 листопада. С. 5.
36. Осечинський Б. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954. 185 с.
37. Петрів Р. В. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першої половини XIX ст. (1772 – 1850). Івано-Франківськ, 1993. 283 с.
38. Пілянська О. Історія старого цвинтаря [у Калуші та його поховань]. *Галицький кореспондент*. 2018. № 8. 22 лютого. С. 10.
39. Програми з позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого та військово-патріотичного напрямів. Збірник програм / заг. ред. М.Ю. Косило, В.Є. Кімакович. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 540 с.
40. Рабінович Я. Євреї між століттями націй. Політологічне дослідження. Івано-Франківськ, 1997. 275 с.
41. Райківський І. Я. Товариство «Просвіта» в національному самоусвідомленні русинів-українців Галичини австрійського періоду (XIX – початок XX ст.). *Калуські історичні студії*. Т. 3. Збірник наукових статей, документів і матеріалів, присвячений 150-річчю створення товариства «Просвіта». Івано-Франківськ: Фоліант, 2019. С. 12–25. (306 с.)
42. Ржевська У. Феномен калуських дзвонарів : [учні калуської ЗОШ №4 досліджують дзвони міста Калуша]. *Нафтохімік*. Калуш. 2017. № 28. 14 липня. С. 9.
43. Романська О. Калуш звучить дзвонами: [дослідження місцевих краєзнавців історії дзвонів у місті]. *Репортер*. 2021. № 3. 21 січня. С. 14.
44. Садовий Ю. Калуш – другий у світі, де виникла калійна промисловість: [З історії соляного виробництва в межах міста]. *Вікна*. 2017. № 9. 3 березня. С. 10.

- 45.Свежинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Львів, 1996. 167 с.
- 46.Серебрій В. Шкільний туризм: організаційно-педагогічні особливості розвитку. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. К., 2013. С. 2–4.
- 47.Соловей М. Структура і зміст екскурсійно-туристичної роботи у сучасному навчальному закладі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія*. Чернівці, 2008. Вип. 393. С. 153–160.
- 48.Тимів І. Документи про освіту із фондів етнографічного музею Калушини. *Західний вісник*. 2015. № 18. 1 травня. С. 4.
- 49.Тимів І. Документи про освіту із фондів етнографічного музею Калушини. *Західний вісник*. 2015. № 19. 8 травня. С. 5.
- 50.Тимів І. З історії Калуської періодики. *Рідна земля*. 2021. 5 лютого. № 6. С. 14–15.
- 51.Тимів І. М. Збірник наукових праць з історії просвітянського руху на Калушині. *Калуські історичні студії*. Т. 3. Збірник наукових статей, документів і матеріалів, присвячений 150-річчю створення товариства «Просвіта». Івано-Франківськ. ФОЛАНТ. 2019. С. 5–10. (306 с.)
- 52.Тимів І. М. Створення та діяльність філій товариства «Просвіта» в Калуші у передвоєнний період 1903 – 1913 рр. *Калуські історичні студії*. Т. 3. Збірник наукових статей, документів і матеріалів, присвячений 150-річчю створення товариства «Просвіта». Івано-Франківськ. ФОЛАНТ. 2019. С. 77–98. (306 с.)
- 53.Тимів І. М. Хімічна індустрія Калуша: етапи розвитку. *Калуські історичні студії*. Т. 3. Збірник наукових статей, документів і матеріалів, присвячений 150-річчю створення товариства «Просвіта». Івано-Франківськ. ФОЛАНТ. 2019. С. 116–121. (306 с.)
- 54.Тимів І. У Калуші лантвійтом був Іван, возним – Ілько, а міським слугою – Паско [історія повітового суду в Калуші]. *Вікна*. 2017. № 34. 1 вересня. С. 10.

55. Тимошук Ю. Старий Калуш. «Кочове» відливання дзвонів та давнє кладовище на території міського парку [про визначні пам'ятки Калуша на туристичному історичному маршруті «Старе місто». *Вікна*. 2017. № 21. 26 травня. С. 10.
56. Тимчишин Б. Інша історія калуських дзвоноливарів. *Вікна*. 2018. № 21. 25 травня. С. 10.
57. У калуському «Соколі» працювало казино [на межі XIX і XX ст.]. *Вікна*. 2021. № 9. 5 березня. С. 11.
58. Цюп'як Р. З історії краю «Солеварні Калушини». *Дзвони Підгір'я*. 1993. 25 листопада. С. 4.
59. Чарнецький Я. Єврейське питання і Калуш. Вивчаючи легенди середньовічного Калуша, неможливо уникнути національного питання. *Вікна*. 2017. № 7. 17 лютого. С. 11.
60. Чарнецький Я. Єврейський Калуш. *Вікна*. 2017. № 33. 18 серпня. С. 10.
61. Чарнецький Я. Калушанин – президент ... Австрійського парламенту : [про відомих осіб міста Калуша різного етнічного походження]. *Вікна*. 2017. № 4. 27 січня. С. 10.
62. Чарнецький Я. Невідомі поляки Калуша. *Вікна*. 2019. № 42. 18 жовтня. С. 10.
63. Шевчук П. Місто з глибини століть. *Калуський нафтохімік*. 2010. № 10. 6 березня. С. 6.
64. Як у Калуші 1904 року вигоріла німецька колонія. Пожежа в липні 1904 р. в Нового Калуша залишила з німецької колонії одне згарище. *Вікна*. 2020. № 45. 13 листопада. С. 11.

III. Науково-довідкові видання

65. Дитячо-юнацький туризм і краєзнавство в Україні та формування гармонійно розвиненої творчої особистості. Збірник матеріалів 9 Всеукраїнської науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 26–28 травня 2009 р.) / за ред. Завгородньої Т. К. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2009. 228 с.

66. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Івано-Франківська область / Ред. кол. тома: Чернов О. О. (гол. редкол.), Бернацек Т. В., Васюта І. К., Владико Н. М., Гараць В. Й., Кайкан П. Ф., Калита В. Д., Кучеров М. К., Мельничук Я. С., Паркулаб В. М., Педашенко Г. М., Правдива Л. М., Синиця О. І., Столярчук В. Я., Сьома О. П., Федорів Є. В., Федорчак П. С., Хвостін М. П. (заст. гол. редкол.), Ясінський А. Л. (відп. секр. редкол.). УРЕ АН УРСР, 1971. 640 с.
67. Калуш – місто на галицькому Передкарпатті. *Енциклопедія українознавства*. Т. 3. Львів, 1994. 926 с.
68. Моє місто: хрестоматія з історії Івано-Франківська / упоряд. І. Монолатій. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. 672 с.
69. Хрестоматія з історії Коломиї / упоряд. І. Монолатій. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. 671 с.

IV. Підручники і посібники

70. Гуменюк Г. М. Формування національної самосвідомості учнів середнього шкільного віку засобами туристко-краєзнавчої роботи. Івано-Франківськ, 2000. 158 с.
71. Королько А. Методичні рекомендації для семінарських занять та самостійної роботи з дисципліни «Основи шкільного краєзнавства» (для студентів IV курсу спеціальності 014.03 «Середня освіта (Історія)»). Івано-Франківськ, 2019. 78 с.
72. Маланюк Т. З. Краєзнавство і туризм: навч. посібник. Івано-Франківськ, 2010. 200 с.
73. Маланюк Т. З. Туризм і краєзнавство в школі: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2009. 104 с.
74. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі Київ: Генеза, 2006. 328 с.
75. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник ; наук. ред. П. Т. Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський

національний університет ім. І. Огієнка. Київ; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. 240 с.

76. Сорочинська Н. М, Гісем О. О. Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2017. 272 с.
77. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство: Навчальний посібник. Київ: КНТ, 2006. 296 с.

Додаток А. Загальний вигляд м. Калуша
Малюнок М. Гаталевича з світлина середини XIX ст.

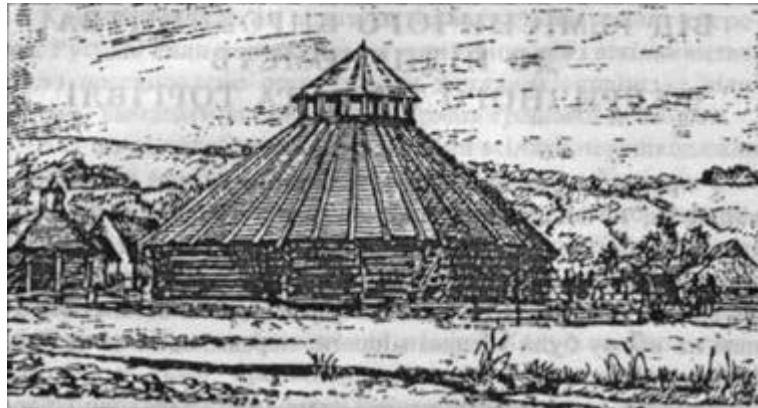
Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 110.

**Додаток Б. Динаміка приросту кількості населення м. Калуша
з 1578 до 1914 року**

Роки	загальна кількість будинків	загальна кількість населення	З них за віросповіданнями			
			греко-ка- толиків	римо- католиків	інших віро- визнань	юдейсь- кого віровиз- нання
1578	—	210	—	—	—	—
1785	382	2244	15	46	—	—
1820	558	3228	—	—	—	—
1838	—	5935	1660	254	51	3700
1880	—	7220	2012	895	37	4266
1882	—	7210	2012	805	37	4266
1900	909	7829	2439	1040	27	4323
1895	—	7526	2861	994	607	4241
1914	—	8675	2790	1518	2 — євангеліст и	4363

Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 121.

Додаток В. Будинок у м. Калуш для зберігання солі

Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 122.

Додаток Г. Калуська солеварня на початку XX ст.

Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 123.

Додаток Є. Копальняний комбінат «ТЕСП» у м. Калуш

Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 123.

Додаток Ж. Калуська пивоварня 1870 р.

Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 124.

Додаток 3. Етикетка калуського пива на пляшках
кінця XIX – початку XX ст.

Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 124.

**Додаток II. Спирто-очищувальний завод та фабрика рому і лікеру
в м. Калуш**

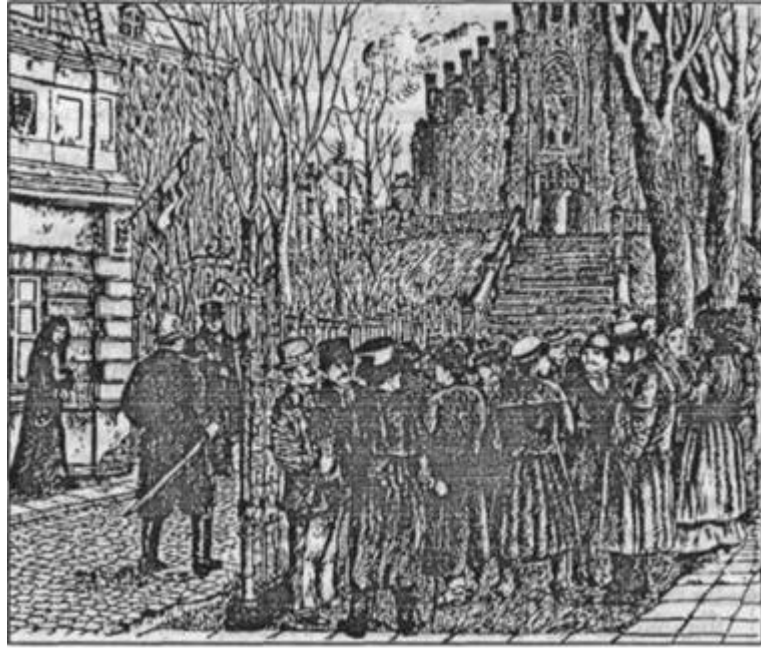
Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 126.

Додаток І. Рекламний листок ливарні дзвонів братів Фельчинських

Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 127.

Додаток Й. Віче українських калушан 5 червня 1848 року –
обрання Калуської Руської Ради

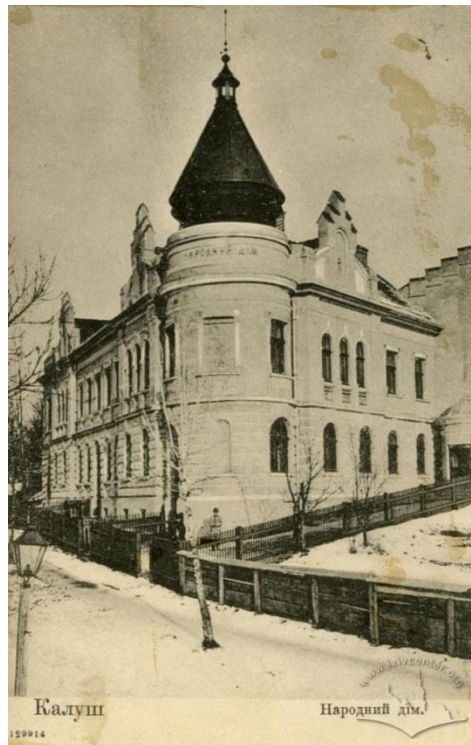
Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 116.

Додаток К. Хор читальні «Просвіти» у Калуші 1903 р.

Джерело: Тимів І. Читальня «Просвіти» в Калуші функціонувала вже восени 1884 року. Вікна. 2018. 8 грудня.

Додаток Л. Народний дім у м. Калуш

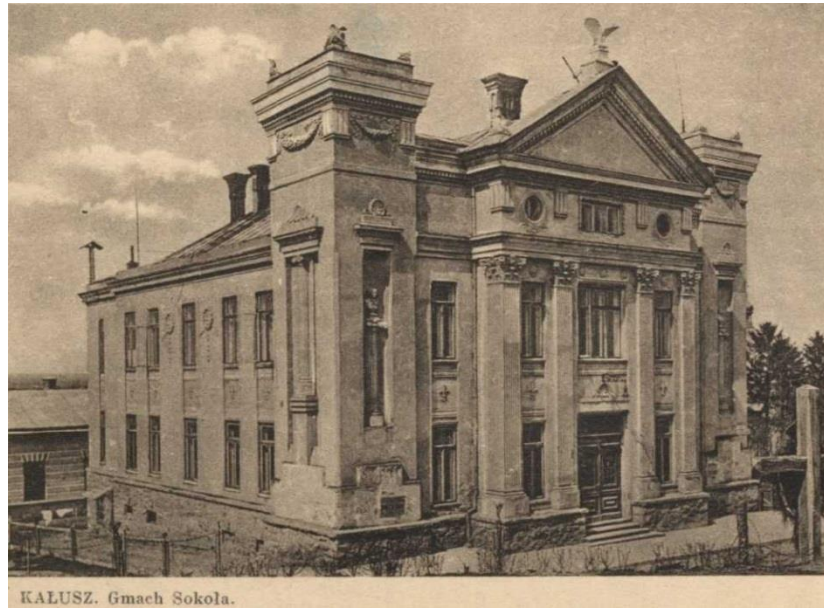
Джерело: Бібліотека Інституту народознавства при НАНУ, м. Львів.

Додаток М. «Калуський листок»

Джерело: Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2001.

Додаток О. Приміщення товариства «Сокіл» у м. Калуш

Джерело: Поштівка: будинок польського спортивного товариства «Сокіл» у Калуші. Kałusz, gmach Sokoła. Kałusz : wyd. Księgarni Glattstein, [1908–1918] (pocztówka)

**Додаток П. Греко-католицька церква Святого Архистратига Михаїла
у м. Калуш**

Джерело: Грабовецький В. Історія Калуша: З найдавніших часів до початку XX ст. Дрогобич, 1997. С. 131.

Додаток Р. Єврейське кладовище у м. Калуш

Джерело: У Калуші впорядкували єврейське кладовище, яке виникло в XVII столітті. Вікна. 2018. 14 жовтня.

Додаток Т. План-конспект уроку з історії України

Тема уроку: Історія м. Калуша у другій половині XIX – на початку XX ст.

Мета уроку:

- Загальноосвітня мета:

- пояснити учням головні події, пов'язані з чисельністю міста Калуша в даний період; */інформаційно-просторова*

- ознайомити з промисловістю та торгівлею міста; */інформаційна*

- охарактеризувати культурно-освітнє життя калушан-українців; */інформаційна, мовленнєва*

- висвітлити життя національних меншин в даному населеному пункті. */інформаційно-просторова*

- Розвивальна мета:

- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових та усних відповідей); */інформаційна, логічна*

- розвиток навичок роботи з історичними джерелами (цитати, документи, джерела); */інформаційна, логічна*

- продовжити розвивати вміння роботи з історичною картою місцевості; */інформаційно-просторова*

- розвивати вміння аналізувати історичні факти (на основі цитат із джерел, портретів історичних осіб, фотокарток); */інформаційна, логічна*

- розвивати хронологічну компетентність (на основі письмових та усних завдань, складання таблиць та схем); */інформаційна, хронологічна*

- формувати критичне мислення (на основі вирішення проблемних запитань, виконання творчих робіт, проектів); */інформаційна, логічна*

- формувати вміння характеризувати причинно-наслідкові зв'язки (вправа «Дерево», «Історична фантазія», «Синтез думок» тощо). */логічна*

- Виховна мета:

- виховувати інтерес та шанобливе ставлення до історичного минулого Калущини (на основі вивчення біографії земляків, а також вивчення повсякденності різних національних меншин, котрі проживали в м. Калуші у другій половині XIX – на початку XX ст.); */інформаційно-просторова, аксіологічна, громадянська*

- виховувати вміння працювати в колективі («Історична фантазія», «Картина, яка оживає», «Показуха», «Криве дзеркало», «Кіт в мішку»); */інформаційна, мовленнєва*

- виховувати почуття поваги до культури рідного краю (на основі вивчення повсякденності калушан-українців); */інформаційно-просторова, аксіологічна, культуро-відповідна*

- виховувати шанобливе ставлення до видатних історичних дат (1854 рік – Калуський повіт; 1 березня 1877 року – розпочала діяльність Калуська солеварня; 1907 рік – товариство «Калі»; квітень 1910 рік – страйк робітників калуських солеварень; 1870 рік – Новий бровар; 1808 рік – Калуська фабрика дзвонів Фельчинських; 5 червня 1848 року – Калуська Руська Рада); */інформаційно-хронологічна*

- формувати інтерес до історії на основі історичних подій пов'язаних із рідним краєм (Калуська Руська Рада, «Просвіта», читальні, хор «Боян», Народний дім тощо); */інформаційно-просторова*

- формувати в учнів поняття «толерантності» та «віротерпимості»; */інформаційна, логічна, громадянська*

- формувати комунікативну компетентність шляхом усних відповідей, міркувань («Синтез думок», «Хмаринка тегів», «Кіт в мішку» тощо); */інформаційна, мовленнєва*

- формувати навички роботи з ілюстраціями (ілюстрації солеварні, броварні, дзвоноливарні та ін.); */логічна*

- викликати почуття гордості за здобутки українських діячів культури (приклад братів Фельчинських, Івана Куровця, Михайла Козоріса, Івана Франка тощо). */інформаційна, аксіологічна, громадянська*

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Обладнання: фотокартки, карта місцевості, джерела; *Калуські історичні студії*. Т. 3. Збірник наукових статей, документів і матеріалів, присвячений 150-річчю створення товариства «Просвіта». Івано-Франківськ: Фоліант, 2019. 306 с.; *Калуські історичні студії*. Т. 4. Збірник наукових статей, документів і матеріалів. / Упорядник І. М. Тимів; Заг. ред. О. М. Малярчук. Івано-Франківськ: Фоліант, 2020. 276 с.

Основні дати:

1854 рік – Калуський повіт.

1 березня 1877 року – розпочала діяльність Калуська солеварня.

1872 рік – «калушит».

1907 рік – товариство «Калі».

квітень 1910 рік – страйк робітників калуських солеварень.

1870 рік – Новий бровар.

1808 рік – Калуська фабрика дзвонів Фельчинських.

5 червня 1848 року – Калуська Руська Рада.

Основні терміни:

«Краєзнавство», «Дзвоноливарство», «Броварство», «Каїніт», «Сильвініт», «Калушит».

Основні історичні постаті:

Мюльштайн, Шпідель і Вайсман, брати Фельчинські, Едвард Кумперт, Михайл Коблянський, Іван Куровець, Іван Франко, Мойше Маєр.

План уроку

1. Чисельність м. Калуша.
2. Промисловість та торгівля населеного пункту.
3. Культурно-освітнє та політичне життя калушан-українців.
4. Поляки, євреї та інші національності в міському житті Калущини.

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки

3 хв	I. Організаційний	Привітання з учнями, перевірка присутніх.		
5 хв	II. Перевірка домашнього завдання.		<u>Усне опитування</u> 1. Опишіть соціально-економічне життя містечка Калуша під Польською Короною. 2. Опишіть культурне життя міста протягом XV – XVIII століття. 3. Опишіть як відбувалися татарські напади на місто Калуш у XV – XVII столітті. 4. Розкажіть таємниці Калуського замку. 5. З'ясуйте важливість Калуського негродового староства та його основні функції. <u>Письмове опитування</u> 1. Коли виник Калуш? 2. Звідки пішла назва даного міста? 3. Коли згадується перша письмова згадка про калуську солеварню? 4. У люстрації якого року Калуш починає називатися уже містом, а не як раніше – містечком? 5. Коли місто Калуш отримало магдебурзьке право? <u>Карта</u> 1. Покажіть на карті розташування Калуського замку. 2. Покажіть на карті мікротопоніми.	
3 хв	III. Мотиваційний етап	«Все ж таки рідне місто – це висока концентрація вражень. Не чогось	Зачитайте цитату. Висловіть свої думки про те, чи потрібно вивчати історію рідного краю. Розкажіть про те, чим вас зачаровує рідне містечко та які для вас є символічні й улюблені місця/спороди у місті Калуші.	

		містечка до міста.	<table><tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>из-нанн я</td></tr><tr><td>15 78</td><td>—</td><td>210</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td></tr><tr><td>17 85</td><td>382</td><td>2244</td><td>15</td><td>46</td><td>—</td><td>—</td></tr><tr><td>18 20</td><td>558</td><td>3228</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td><td>—</td></tr><tr><td>18 38</td><td>—</td><td>5935</td><td>1660</td><td>254</td><td>51</td><td>3700</td></tr><tr><td>18 80</td><td>—</td><td>7220</td><td>2012</td><td>895</td><td>37</td><td>4266</td></tr><tr><td>18 82</td><td>—</td><td>7210</td><td>2012</td><td>805</td><td>37</td><td>4266</td></tr><tr><td>19 00</td><td>909</td><td>7829</td><td>2439</td><td>1040</td><td>27</td><td>4323</td></tr><tr><td>18 95</td><td>—</td><td>7526</td><td>2861</td><td>994</td><td>607</td><td>4241</td></tr><tr><td>19 14</td><td>—</td><td>8675</td><td>2790</td><td>1518</td><td>2 — єван геліс ти</td><td>4363</td></tr></table>							из-нанн я	15 78	—	210	—	—	—	—	17 85	382	2244	15	46	—	—	18 20	558	3228	—	—	—	—	18 38	—	5935	1660	254	51	3700	18 80	—	7220	2012	895	37	4266	18 82	—	7210	2012	805	37	4266	19 00	909	7829	2439	1040	27	4323	18 95	—	7526	2861	994	607	4241	19 14	—	8675	2790	1518	2 — єван геліс ти	4363	
						из-нанн я																																																																				
15 78	—	210	—	—	—	—																																																																				
17 85	382	2244	15	46	—	—																																																																				
18 20	558	3228	—	—	—	—																																																																				
18 38	—	5935	1660	254	51	3700																																																																				
18 80	—	7220	2012	895	37	4266																																																																				
18 82	—	7210	2012	805	37	4266																																																																				
19 00	909	7829	2439	1040	27	4323																																																																				
18 95	—	7526	2861	994	607	4241																																																																				
19 14	—	8675	2790	1518	2 — єван геліс ти	4363																																																																				
		2. - Зрозуміло, що з розвитком у місті промисловості і торгівлі збільшується й населення міста. - Під владою Австро-	- Зробіть висновки в який бік рухалася чисельність населення міста Калуша протягом 1578–1914 років. - Які національні меншини, відповідно до таблиці, проживали в даному населеному пункті? Котрі з них були найчисельніші? Як ви вважаєте, чому?																																																																							

	Угорщини у місті Калуші діяли всього тільки три соляні шахти. Солеварні промисли у місті переважно здавалися в оренду. - У Калуші в 1862 році розпочався промисловий видобуток і переробка калійних солей. - На підставі окремого розпорядження Міністерства фінансів Австрії від 15 лютого 1877 року управа солеварень у місті Калуші розпочала діяльність 1 березня 1877 року. - В кінці XIX століття був збудований адміністративний будинок калійного комбінату з ратушею.	- На що була багата (на які поклади) Східна Галичина? - Згадайте діяльність князя Чорторийського – власника міста Калуша. - Чи відомо вам щось про колодязі-шурфи, «соляне дзеркало» та шахтний ствол у місті Калуші? - Чи змінився сучасний вигляд? - Чи знаєте ви де він знаходився?	
--	--	--	--

		- В 1907 році було засновано товариство «Калі». Директором спілки у 1907 – 1914 роках був С. Маєвський. У 1912 році на видобутку й переробці калуських калійних солей було зайнято 415 робітників. Робочий день котрих тривав 12-14 годин на добу. На жаль, заробітної плати не вистачало навіть на харчування. На копальнях і фабриці, звичайно, не було й техніки безпеки. - У квітні 1910 року відбувся великий страйк робітників калуських соляних копалень.	- Як ви вважаєте, до чого призвела низька заробітна плата робітників, відсутність техніки безпеки та погані умови праці? - На вашу думку, чого вимагали робітники калуських солеварень?	
--	--	--	---	--

		- У травні 1914 року «Калі» увійшла до – ТЕСП. - У 1870 році у Калуші відкрився новий browar на базі давнього browару, котрий функціонує й досі. - Його власниками були Мюльштайн, Шпідель і Вайсман. На заводі працювало 150 робітників, щороку випускалося понад 20000 гектолітрів пива, але при потребі виробництво навіть могло випускати 45000 гектолітрів пива. Browар мав власні склади, будинки і турбіну на 100 кінських сил.	- - Розкажіть детальніше про давній browар Калущини. -	
--	--	---	---	--

		- Коли було введено парову машину в дію, то browарня переросла у досить відомий пивоварний завод. - Відоме калузьке пиво експортувалося до різних країн, таких як Польща, Угорщина, Франція, куди пиво відправлялося у спеціальній тарі. «Цісарське калузьке пиво» складало конкуренцію на той час баварським, чеським і навіть львівському пиву. Між іншим, про калузьке пиво ходило багато цікавих легенд. Одна з них розповідає про те, що гальба даного пива	- Чому зараз, на вашу думку, занепадає Калузька browарня? - Які ще легенди про калузьке пиво вам відомі?	
--	--	--	--	--

		надавала споживачеві сил та енергії протягом дня. Говорилося й про те, що калузьке пиво наділене найсмачнішим ароматом. Ходили чутки про емігрантів, вихідців із Калущини, які проживали в далекій Канаді і намагалися ще в кінці XIX століття створити напій на зразок «Цісарського калузького пива», проте не змогли знайти рівного йому. - «Пиво цісарське калузьке з бровару». - Функціонував ще й спирто-очищувальний завод та фабрика рому і лікеру.		
--	--	---	--	--

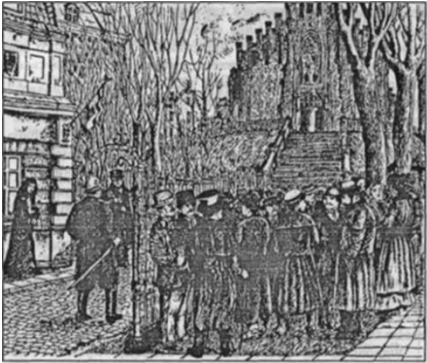
		- Давні традиції на Калушині мас ливарна справа. У 1808 році брати Фельчинські започаткували в Калуші фабрику, котра повинна була відливати знамениті на всю Європу дзвони. - Михайло Фельчинський їздив до замовників та виготовляв дзвони на місці. Пізніше вже його син Михайло, відкрив майстерню в Калуші. Далі родинну справу продовжив його нащадок Францішек, а потім його сини Людвік, Михайл, Ян і Кастан. Тоді ж фірма і отримала назву «Дзвоноливарня братів Фельчинських»	- У чому на вашу думку полягає феномен Фельчинських?	
--	--	--	---	--

		у Калуші». З плином часу найстарший з них відкрив філію Калуської спілки «Ліярня дзвонів Братів Фельчинських Калуш-Перемишль». - Ливарня Фельчинських і досі вважається однією з найстаріших у Східній Галичині. - Не варто й забувати, що у Калуші в даний період часу працювали також дрібні кустарні ремісники: шевці, кравці, кушнірі, суконники (котрі виготовляли грубе сукно), бондарі, ковалі, слюсарі, мельники, ткачі та інші.	- https://pravda.if.ua/u-merezhu-vyklaly-mizhvoyenni-foto-lyvarni-dzvoniv-u-kalushi/ - Як ви вважаєте, чим саме важливі були кустарні ремісники? - Як ви вважаєте, чому саме жидів? Та чим торгували жиди?	
--	--	---	--	--

		- Місцева торгівля в Калуші протягом XIX – на початку XX століття здебільшого зосереджувалась саме у руках жидів. - У XIX – на початку XX століття в місті щопонеділка і щоп'ятниці відбувалися міські торги, особливо жваво було влітку. - Найбільше поживалювала торгівля саме в ярмаркові дні, а таких ярмарків в Калуші було 12 на рік. - Газета «Kurjer Stanisławowski». 3. - Саме з вибухом «весни народів» в Європі 1848	- Які продукти могли збувати селяни Калущини? - Як відгукується В. Навроцький про торги у передмісті Калуша в «Описі Калуша» (Львів, 1884 рік)? - Що для вас виявилось найцікавішим?	
--	--	---	---	--

		року калушани ще більше активізували свою діяльність. Калуські дзвони взяли на себе оповіщення міщан про початок весняного подиху народного і національного відродження. - 5 червня 1848 року стало особливою датою в історії міста Калуша. - Біля церкви Святого Михаїла на поклик дзвонів зібралось дуже багато краян. Відкрив віче калуський просвітитель отець Михаїл Коблянський. Він й розповів мешканцям про скасування панщини, про створення у Львові Головної	- Що вам відомо про «весну народів» у країнах Європи? - Чому? Яке відношення до цієї дати мав Михаїл Коблянський? - Де знаходить церква Святого Михаїла? Розкажіть історію даної церкви. Складіть (за бажанням) історичну довідку або візитну карточку церкви Святого Михаїла.	
--	--	--	---	--

	Руської Ради і закликав калушан обирати із особистого середовища членів філії осередку Львівської Ради. Пізніше одноголосно було обрано осередок – Калуська Руська Рада. Головою став Михайл Коблянський, а секретарем – Павло Кушлик. - Калуська Руська Рада навіть написала письмове звернення до Львівської Головної Руської Ради 7 червня 1848 року. - «Петро з рук падає, – писали з Калуша під час горезвісних «баденівських» виборів 1897 року, – кров буриться,	- Запишіть уявне інтерв'ю із цієї події або життя Михайла Коблянського чи Павла Кушлика. - Зачитайте звернення та прокоментуйте його. Можна провести дидактичну гру «Історична реконструкція». - Що вам відомо про «баденівські» вибори? Чи існувала насправді в Австро-Угорщині, згідно із конституцією, свобода демонстрацій та виборів? Проаналізуйте цитату.	
--	--	--	--

		серце в'яне на спомини про вибори посла в Калуші. Скільки ми витерпіли за цей час, один бог знає. Пером годі це описати». - Вже на початок ХХ століття українська громада включала в себе Народний дім, товариство «Просвіта», численні читальні і український хор під назвою «Боян». - При Калуській філії «Просвіті» діяло товариство «Жіноча громада», засноване 1907 року. - Зрозуміло, що надважливим завданням національного виховання	- Створіть візитку Калуського Народного дому, «Просвіти», хору «Боян». Допомога з ілюстраціями за посиланням: https://vikna.if.ua/news/category/history/2018/12/08/93155/view - Чи існував на Калущині кооперативний рух? Якщо так, то що сприяло його виникненню? - Як пізніше називалося це товариство? До речі, сьогодні це волонтерська організація, яка активно допомагає нашим хоробрим ЗСУ, а також із гуманітарною допомогою в місця, постраждалих від повномасштабного вторгнення росії. - Як ви вважаєте, як саме відбувалося відзначення 50-тих роковин смерті Тараса Шевченка?	
--	--	--	--	--

		краян була культурно-просвітницька діяльність «Просвіти» Калушини, котра передбачала відзначення особливих ювілейних дат відомих творців української культури. Тому 25 березня товариство відзначило 50-ті роковини смерті Тараса Шевченка. - Наступне святкування припало на осінь 1911 року – 100-річчя від дня народження одного із засновників галицького літературного угруповання – Маркіяна Шашкевича. - Доповіді, лекції, читання рефератів на різноманітні теми 3	- Що вам відомо про Маркіяна Шашкевича? Як відзначили цю подію? - Які вам відомі проголошення доповідей, лекцій, читань у Калуші в даний період?	
--	--	---	--	--

		української історії, рідної літератури, мистецтва, господарства краю – форми проведення національного та громадського виховання читалень. - Газета «Калуський листок» та Іван Куровець. - При філії калуської «Просвіти» створювалися різноманітні товариства – «Січ», «Сокіл», «Рідна Школа», гуртки: драматичні та хорові. - У XIX – на початку XX століття в місті виникає низка українських шкіл, відповідно послідовно більшає кількість класів,	- Як з іменем Каменяра пов'язаний Калуш? - Складіть візитку Івана Куровця та напишіть есе про його внесок в культурно-освітнє життя калушан. - Чим корисними були такі товариства? - Чому в місті Калуші було так мало українських шкіл в даний період? Що перешкоджало відкриттю українських шкіл?	
--	--	---	---	--

		вчителів та учнів. 4. - Щодо поляків, то напередодні Першої світової війни у місті їхня чисельність становила 1518 осіб. У австрійський період поляки звичайно зберігали вплив у міській і повітовій адміністрації Калуша, в управліннях промислах. - У свою чергу, німецькі поселенці складали невеличку частинку мешканців Калуша і Калуського повіту. Саме під Калушем, у Новому Калуші і в селі Бані, німці жили ще від 1800 року.	- Які найчисельніші національні меншини переважали у Калуші з 1848 до 1914 року? - Як поляки уживалися з українцями? - Яких відомих поляків даного періоду ви знаєте? - Яких саме промислах? - Як ви вважаєте, яке повсякдення було у німецьких поселенців? Які стосунки були із українцями?	
--	--	--	---	--

		- Ще у 1783 році виникли дві німецькі колонії у Калуші – Ландестер й Угортечель. - Найчисельнішою групою населення у Калуші були жиди. А калуський жидівський кагал аж до початку ХХ століття управляв громадою. - Наприкінці ХІХ століття мером Калуша був Мойше Маєр. Він отримав прізвисько від місцевих жителів «правитель Калуша». Існувала легенда про те, що Мойше Маєр зміг закупити ціле місто. - Існувала у місті також синагога жидів, котра	- Чи відомо вам про пожежу в одній із німецькій колонії? - Як ви вважаєте, чому найчисельнішими, зі всіх національних меншин у місті Калуші, були євреї? - Яких відомих євреїв даного періоду ви знаєте? - Чим займалися, на вашу думку, євреї у міському житті Калущини? - Що вам відомо про Мойше Маєра?	
--	--	--	---	--

		була збудована ще у 1825 році. До речі, вона була побудована за власні кошти Гаона Якоба Ашкеназі Лобербаума. Існували й дві трішки менші синагоги: синагога Стретенера та синагога Шабсая Менделя. А напередодні Першої світової війною жиди заснували тут свою промислову школу під назвою Бет Якоб. - На зламі XIX і XX століття в місті Калуші функціонував о чимало громадських товариств і спілок національних меншин. Наприклад, активним культурним осередком польської громади міста	- «Історична фантазія». Розкажіть про повсякденне життя єврейської громади міста Калуша. - Як ви вважаєте, чи відбувалися в даний період єврейські погроми? - Створіть візитну карточку товариству «Сокіл» у місті Калуші.	
--	--	---	---	--

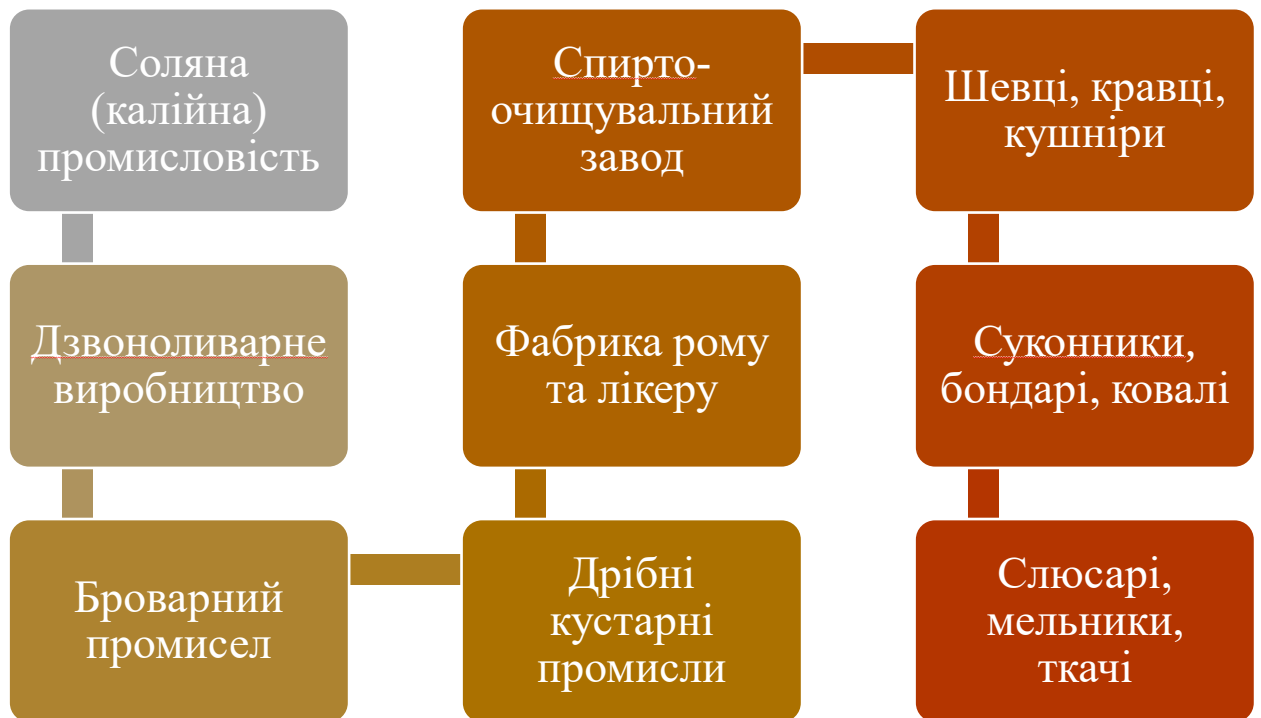
		стало гімнастичне товариство «Сокіл».		
5 хв	VI.Систематизація знань		<u>«Синтез думок»</u> Обґрунтуйте: Чи справді місто Калуш після «весни народів» почало стрімко розвиватися у всіх напрямках? <u>«Картина, яка оживає»</u> Із фотографії дзвонів Фельчинських «оживіть» історію Калуської дзвоноливарні або із фотографій Калуського бровару «оживіть» історію калуської пивоварні. <u>«Показуха»</u> Покажіть Івана Куровця, Івана Франка, Мойше Маєра, братів Фельчинських. <u>«Криве дзеркало»</u> Покажіть протилежний розвиток Калуша у даний період та подумайте, яка б спіткала доля міста надалі. <u>«Кім в мішку»</u> По черзі витягуйте із мішечка різний товар, котрий був в той час на торгах місцевого ринку. Спробуйте продати цей товар відповідно до того часу. <u>Вправа «Хмаринка тегів»</u> Оберіть кілька тверджень та доповніть їх. • сьогодні я дізнався ... • було важко ... • я зрозумів, що ... • я навчився ... • я зміг ... • було цікаво дізнатися, що ... • мене здивувало ... • мені захотілося ... і т.д.	

2 хв	VII. Висно вки	Калуш із невеличко го містечка в даний період виріс до повноцінного міста. Чисельність		

		міста, звичайно, збільшувалася . Існували різні національні меншини: поляки, євреї, німці. У місті Калуші розвивалися різні промисли (солеварний, дзвоноливарний, броварний, дрібні ремесла) та активно функціонувала торгівля. Культурно-освітній розвиток на даному етапі проходив досить стрімко із розумінням українцями своєї ідентичності та неповторності (Народний дім, «Просвіта», хор «Боян», Рідна школа» тощо).		
2 хв	VIII. Домашнє		➤ Підготувати візитні карточки та інтерв'ю. ➤ Скласти діаграму Вена про торгівлю зокрема в Східній	

	завдання		Галичині та окремо міста Калуша. ➤ Створити кросворд з історії міста наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. ➤ Проект «Дзвони мого міста». ➤ За бажанням, створити відеоролик на тему «Історія м. Калуша у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.»	
--	----------	--	---	--

Додаток У

Додаток Ф

	Калуська Руська Рада	
	Народний дім	
	Український хор «Боян»	
	Товариство «Просвіта»	
	Читальні	
	Товариство взаємної допомоги українського вчителства	
	«Рідна школа»	
	Часопис «Калуський листок»	
	«Жіноча громада»	
	У 1895 р. в Калуші функціонували вже 6-класова польська хлоп'яча і 6-класова польська дівоча школи	